
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

शिर्षक	ग्रंथकार	विषय	विस्तार (पुर्ण/अपूर्ण)	टिकाकार	आकार	पृष्ठे	लिपी	सामग्री	Lines per page	Letters per line	Condition & age (शके/विक्रम सवंत)	Additional Particulars / Remark
अध्यात्म रामायण उत्तरकांड	—	धर्मशास्त्र	पूर्ण	-	4/12	72	संस्कृत	कागज	12	43		

उत्तरकांड पत्रसंख्या ३५ प्रारंभ

ॐ श्रीगणेशाय नमः १ मृधे युद्धे २ ३ कथं केन प्रकारेण ४ अद्भुतः एतच्छ्रवणेऽश्रद्धावंतः कथामृतं मास्वाद्य मे मनः दा
रवान्न वियायान् स्मा स्पंतं वर्द्धते ५ रामे राज्यमुपस्थिते राज्यं प्राप्तवतीत्यर्थः अभिवंदितुं स्तोतुं नंतुं च ६ तानेव क्रमीनाह विश्वा

श्रीगणेशाय नमः जयति रघुवंशतिलकः कौशल्याहृदयनंदनो रामः दशवदननिधनकारी दाशरथिः पुंडरीकाक्षः १
श्रीपार्वत्युवाच अथ रामः किमकरोत्कौशल्यानंदवर्धनः हत्वा मृधे रावणादीन् राक्षसान् भीमविक्रमः २ अभिषिक्तो
महायोध्यायां सीतया सह राघवः मायामानुषतां प्राप्य कति वर्षाणि भूतले ३ स्थितवाँल्लीलया देवः परमा
त्मा सनातनः अखिलं त्रातुमं लोकं कथमंते रघूद्वहः ४ एतदाख्याहि भगवन् अद्भुतं मम प्रभो कथापीयूष
मास्वाद्य तृप्तमा मेति विवर्धते रामचंद्रस्य भगवन्नह्ि विस्तरशः कथाः ५ श्रीमहादेव उवाच राक्षसानां व
धं कृत्वा राज्ये रामे उपस्थिते आययुर्मुनयः सर्वे श्रीराममभिवंदितुं ६ विश्वामित्रोऽसितः कण्वो दुर्वासा भृगुरं
गिराः कश्यपो वामदेवोऽत्रिस्तथा सप्तर्षयोऽमलाः ७ अगस्त्यः सह शिष्यैश्च मुनिभिः सहितोऽभ्यगात् द्वार
मासाद्य रामस्य द्वारपालमथाब्रवीत् ८ ब्रूहि रामाय मुनयः समागत्य बहिः स्थिताः अगस्त्यप्रमुखाः सर्वे आ
शीर्भिरभिनंदितुं ९ प्रतीहारस्ततो राममगस्त्यवचनाद्द्रुतं नमस्कृत्वाब्रवीद्वाक्यं विनयावनतः प्रभुं १०

वित्र इति ७ मनुभिः शिष्यैः सहित इत्यर्थः ८ अगस्त्यप्रमुखा मुनयः आशीर्भिरभिनंदितुं समागत्य बहिः स्थिताः संतीति रा
मायब्रूहीत्यन्वयः ९ १०

कृतांजलिः प्रतिहार इति शेषः प्राप्तः स्वाश्रमादागतः बहिर्द्वारि उपस्थितोस्तीति शेषः ११ पूजिताः प्रतिहारेण मार्गप्रविशनादिना पूजि-
ताः कृताभ्या इति वा यात १२ गां मधुपर्कार्थं वृषभं च महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेदिति स्मृतेः १३ यथार्हतः अर्हयोग्य-
तातः अनतिक्रमादित्यर्थः भगवतः सकाशात् लब्धालाभेन प्रहर्षः १४ अब्रुवन् अपृच्छन् तमेवाभिनयति कुशलमित्यादि १५ रावण-

कृतांजलिरुवाचेदं अगस्त्यो मुनिभिः सह देवत्वद्दर्शनार्थाय प्राप्तो बहिरुपस्थितः ११ तमुवाच द्वारपालं प्रवेशाय यथा-
सुखं पूजिता विविशुर्वेश्मना नारत्नविभूषिते १२ दृष्ट्वा रामो मुनीन् शीघ्रं प्रत्युत्थाय कृतांजलिः पाद्याद्यर्घ्यादिभिराभूज्य गां
निवेद्य यथाविधि १३ नत्वा तेभ्यो ददौ दिव्यान्यासनानि यथार्हतः उपविष्टाः प्रहृष्टाश्च मुनयो रामपूजिताः १४ संपृष्ट
कुशलाः सर्वे रामं कुशलमब्रुवन् कुशलं ते महाबाहो सर्वत्र रघुनंदन १५ दिष्ट्येदानीं प्रपश्यामो हतशत्रुमरिंदम न
हि भारः स ते राम रावणो राक्षसेश्वरः १६ सधनुस्त्वं हि लोकांस्त्रीन् विजेतुं शक्त एव हि दिष्ट्या त्वया हताः सर्वे राक्षसा
रावणादयः १७ सहस्रमेतन्महाबाहो रावणस्य निवर्हणं असह्यमेतत्संप्राप्तं रावणेर्यन्निसूदनं १८ अंतकप्रतिमाः
सर्वे कुंभकर्णादयो मृधे अंतकप्रतिमैर्वीरैर्निहतास्ते रघूत्तम १९ इन्द्राचेयं पुरास्माकं त्वयात्य भयदक्षिणा हत्वा
रक्षोगणान्संख्ये कौत्स्याघ जीवसि २० श्रुत्वा तु भाषितं तेषां मुनीनां भावितात्मनां विस्मयं परमं गत्वा रामः प्रांजलि

स्तेन भारः क्लेशावध्यो न किंतु सुकरवध इत्यर्थः १६ सुकरत्वमेव दर्शयति सधनुरितिः इंद्रजितो स्मत्त्वाकुः दिष्ट्योति १७ तदेव स्प-
ष्टयति सहस्रमितिरावणेर्मेघनादस्य १८ १९ याः दक्षिणा पुरा दत्ता दातुं प्रतिज्ञाता सा रक्षोगणान् हत्वा पूर्णा कृता कृतकृत्यः
सन् जीवसि त्वमेव जीवसि तवजीवनमेव श्लाघ्यं जीवनमित्यर्थः २० २१

नतकृ

वा १

त· २२ २३ यथावृत्तं जातं तत्तथा स्मरण· २४ २५ मुनिपुंगव मुनिश्रेष्ठः सन्नपि सततं तपस्येव २६ २७ तत्र विघ्नं चक्रुः गानं नृत्यादिभिरिति तिरोभ· २८ २९ अप्रपश्यती त्वत्रनुभावः अर्थः ३० व्यंजित· प्रकटीकृतानि तैः मध्ये शरीरजो गर्भो यस्याः सा ३१ अवैक्षत्

रावणादीनतिक्रम्य कुंभकर्णादिराक्षसान् त्रिलोकजयिनो हित्वा किं प्रशंसथ रावणिं २२ ततस्तु वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः कुंभयोनिर्महातेजा रामं प्रीत्या वचोऽब्रवीत् २३ शृणु राम यथावृत्तं रावणो रावणस्य च जन्म कर्म वरादानं संक्षेपात्कथतो मम २४ पुरा कृतयुगे राम पुलस्त्यो ब्रह्मणः सुतः तपस्तप्तुं गतो विद्वान् मेरोः पार्श्वं महामतिः २५ तृणबिंदोराश्रमे सो न्यवसन्मुनिपुंगवः तपस्तेपे महातेजाः स्वाध्यायनिरतः सदा २६ तत्राश्रमे महारम्ये देवगंधर्वकन्यकाः गायंत्यो नृत्यमानास्तु तत्र हसंत्यो वा रमंति च २७ पुलस्त्यस्य तपोविघ्नं चक्रुः सर्वा अनिंदिताः ततः क्रुद्धो महातेजा व्याजहार वचो महत २८ या मे दृष्टिपथं गच्छेत्सा गर्भं धारयिष्यति ताः सर्वाः शापसंविग्ना न तं देशं प्रचक्रमुः २९ तृणबिंदोस्तु राजर्षेः कन्या तत्राश्रमे गाद्वचः विचचार मुनेरग्रे निर्भया त्वप्रपश्यती ३० बभूव पांडुरतनुर्व्यंजितांगा शरीरजा दृष्ट्वा सा देहवैवर्ण्यं भीता पितरमन्वगात् ३१ तृणबिंदुस्तु तां दृष्ट्वा राजर्षिरमितद्युतिः ध्यात्वा मुनिकृतं सर्वमवैक्षज्ज्ञानचक्षुषा ३२ तां कन्यां सुविनयां पुलस्त्याय स्वयं पिता तां प्रगृह्याब्रवीत्कन्यां बाढमित्येव स द्विजः ३३ शुश्रूषणापरां दृष्ट्वा मुनिः प्रीतोऽब्रवीद्वचः दास्यामि पुत्रमेकं ते उभयोर्वंशवर्धनं ३४ ततः प्रासूत सा पुत्रं पुलस्त्यात् लोकविश्रुतं विश्रवा इति विख्यातः पौलस्त्यो ब्रह्मविन्मुनिः ३५ तस्य शीलादिकं दृष्ट्वा भरद्वाजो महामुनिः भार्यार्थे स्वां दुहितरं ददौ विश्रवसे मुदा ३६

राम २

ज्ञानात ३२ ३३ उभयोः मातापित्रोः ३४ यस्मात्सूत विश्रवा इति विख्यात इत्यर्थः ३५ शीलमुत्तमं स्वभावः ३६

वैश्रवणः कुवेरः ३७ ततस्तस्य तस्मनोभिलषितं धनेशत्वरूपं ददौ ३८ ३९ प्राह पितरमिति कर्मवरं दत्त्वैतस्य स्थानं न दत्तवानित्यनेनान्वयः
४० हिंसा पीडा यत्र कस्यापि स्वाम्यं नास्तिताः शवदेत्यर्थः ४१ ४२ अन्यैरिपुभिः दुष्प्रधर्ष्याः ४३ पुरा देवासुरे सा तात लङ्का देवशोत्तरामि

तस्यां तु पुत्रः संजज्ञे पौलस्त्यात् लोकसंमतः पितृतुल्यो वैश्रवणो ब्रह्मणा चानुमोदितः ३७ इति तत्तपसा तुष्टो ब्रह्मा तस्मै वरं शुभं
मनोभिलषितं तस्य धनेशत्वमखंडितं ३८ ततो लब्धवरः सोपि पितरं द्रष्टुमागतः पुष्पकेन धनाध्यक्षो ब्रह्मदत्तेन भास्वता ३९
नमस्कृत्याय पितरं निवेद्य तपसः फलं प्राह मे भगवान् ब्रह्मा वरमानंदितं ते ४० निवासाय न मे स्थानं दत्तवान् परमेश्वरः ब्रूहि मे
प्रियतं स्थानं हिंसा यत्र न कस्यचित ४१ विश्रवाश्चापि तं प्राह लंका नाम पुरी शुभा राक्षसानां निवासाय निर्मिता विश्वकर्मणा
४२ त्यक्ता विष्णुभयाद्दैत्यैर्विविशुस्ते रसातलं सा पुरी दुःप्रधर्षान्यैर्मध्ये सागरमास्थिता ४३ तत्र वासाय गच्छ त्वं नान्येन सा
धिष्ठिता पुरा पित्रादिष्टस्त्वसौ गत्वा तां पुरीं धनदोविशत ४४ स तत्र सुचिरं कालमुवास पितृसंमतः कस्यचित्वथ कालस्य
सुमाली नाम राक्षसः ४५ रसातलान्मर्त्यलोकं चचार विचिंतयन् गृहीत्वा तनयां कान्तां साक्षाच्छ्रीमिव चाश्रिये ४६ अथ पश्यद्धन
देवं वरं तेषु पुष्पकेन समाहिताय चिंतयामास राक्षसा तां मूलामनाः ४७ उवाच तनयां तत्र कैकसी नाम नामतः वत्से विवाह
कालस्ते यौवनं चातिवर्त्तते ४८ प्रत्याख्यानाद्धि भीतैस्त्वं न वरैर्गृह्यसे शुभे सा त्वं वरय भद्रं ते मुनिं ब्रह्मकुलोद्भवं ४९ स्वय
मेव ततः पुत्रा भविष्यंति महाबलाः ईदृशाः सर्वशोभाढ्या धनदेन समाः शुभे ५०

तः प्राणीत्यर्थः ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ गृह्यसे प्रार्थ्यसे कविना येवपाठः ४९ ईदृशा रत्नस्यैव विवरणो धनदेन समा इति ५०

ला

उत्त॰ साऽऽस्याश्रममिति छेदः लज्जावशात् भूलिखनादि ५१ का किंजातीया कन्यासि ऊत विवाहितासि इति प्रश्नः ५२ ५३ ५४ त्वत्तोप्येवंविधौ
सुतौ विस्तत्रकाकुः यस्ते पुत्रो भविता महामतिर्भविष्यतीत्यर्थः ५५ तदेवाह महाभागवत इति रामभक्तो नित्यस्य पुत्रस्य इति शेषः एकस्मिन्

तथेति साश्रमं गत्वा मुनेरग्रे व्यवस्थिता लिखंती भुवमग्रेण पादेनाधोमुखी स्थिता ५१ तामपृच्छन्मुनिः का त्वं कन्यासि वर
वर्णिनि सा ब्रवीत् प्रांजलिर्ब्रह्मन् ध्यानेन ज्ञातुमर्हसि ५२ ततो ध्यात्वा मुनिः सर्वं ज्ञात्वा तां प्रत्यभाषत ज्ञातं तवाभिलषि
तं मत्तः पुत्रानभीप्ससि ५३ दारुणायां तु वेलायामागतासि सुमध्यमे अतस्ते दारुणौ पुत्रौ राक्षसौ संभविष्यतः ५४ सा
ब्रवीन्मुनिशार्दूलं त्वत्तोप्येवंविधौ सुतौ तामाह यश्चरमोयस्ते भविष्यति महामतिः ५५ महाभागवतः श्रीमान् रामभक्तो
कृतत्वरः ऽस्तु त्वा सा तथा काले सुषुवे दशकंधरं ५६ रावणं विंशतिभुजं दशशीर्षं सुदारुणं तद्रक्षोजातमात्रेण चचाल
च वसुंधरा ५७ बभूवुर्नाशहेतूनि निमित्तान्यखिलान्यपि कुंभकर्णस्ततो जातो महापर्वतसन्निभः ५८ ततः शूर्पणखा
नाम जाता रावणसोदरी ततो विभीषणो जातः शांतात्मा सौम्यदर्शनः ५९ स्वाध्यायी नियताहारो नित्यकर्मपरायणः
कुंभकर्णस्तु दुष्टात्मा द्विजान्संतुष्टचेतसः ६० भक्षयन्नृषिसंघांश्च विचचारातिदारुणः रावणोपि महासत्त्वो लोका
नां भयदायकः ६१

तस्मिन्नेव तत्परः सर्वदा रक्तचित्तः ५६ रक्षोजातमात्रेण तस्य रक्षसो जन्ममात्रेणेत्यर्थः ५७ नाशहेतून् निरस्तो वंशस्य लो
कानां चेति शेषः ५८ ५९ स्वाध्यायी वेदाध्ययनवान् नित्यकर्माणि होत्रादि संतुष्टचेतसः अतिशांता इत्यर्थः भक्षयन् इति तेना
न्वयः ६० ६१

रा॰
३

आत्मपोरोग॰ सकलांतरस्थं ज्ञानासि सर्वांतर्यामित्वात ततदेव स्फुरयति सर्वहृदि स्थितो हि तत्वं तेन हीयंत इत्यर्थैर्विज्ञानदृक् विज्ञानेन स्वरूपे
णादृक् सर्व दृष्टा अनेन चित्तादिकरणांतरनैरपेक्ष्य मुक्तं अत एव साक्षी साक्षाद्ष्टा नन्वहं मनुष्य॰ कुतो मयेदृशत्वं तत्राह त्वं लीलेतिव
स्तुतो मनुष्यः स्व मिति भावः स्वमहिमन स्वमात्रज्ञेयमहिमन अस्येत्व स्व हि माडुर्ज्ञेय इत्यर्थः मायागुणैरज आदिर्भिर्नाज्ञ्वसेन स्य
तेएवं सर्वज्ञस्यत्वाम्ने कथं नेयघुष्पन्नु वितंततथापि भवतालीलार्थप्रतिबोधितः एष्बोर क्षोद्भूवं व ध्यामिर क्षोद्भव मित्यत्त्वसं धिराषः
६२ ननु त्वं मायेवं कथं ज्ञातवान सीत्यत्राह ज्ञानामीति मह्यो प्यहं भवत्स्नुग्रहत एव विशेषणात्वां ज्ञानामित्यमन्तं देशकाला परिछे घेत्य

बहुधे लोकनाशाय यदा मयोरे हि जानासि च रामत्वं सकलांतरस्थमुमितो ज्ञानासि विज्ञानदृक् साक्षी सर्वहृदि स्थितो हि परमो
नित्योदितो निर्मलः त्वं लीलामनुजाकृतिः स्वमहिमन्मायागुणैर्नाज्ञ्वसे लीलार्थं प्रतिबोधितो घ भवताद्य ध्यामिर क्षोद्भवं
६२ ज्ञानामि केवलमनंत मचिंत्यरूपं किं चिन्मात्रमक्षरमजं विदितात्मतत्वं त्वां राम गग्ठनिजरूपमनुग्रहत्तो मह्यो प्यहं भव
दनुग्रहतस्मरामि ६२ एवंवृत्तमिनवंशपवित्रकीर्त्तिं कुंभोद्भवे रघुपतिः प्रहसन्नुवभाषे मायाश्रितं सकलमेतदनन्यक
त्वान्मत्कीर्तनं जगति पापहरं निबोध ६४ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे उत्तरकांडे प्रथमः सर्गः १

स राजत्वाभ्यांनाशोत्पत्तिरहितस्सुक्तं संसारिकान्मतिगुठं गुसं कृतं निजरूपं मुनेतं अथापि त्वामनुप्रवृत्तः त्वत्प्रवृत्तिमार्गमनुप्र
वृत्तौं गीकृत प्रवृत्तिमार्ग इह लोके चरामि ६२ इनवंशे सूर्यवंशे पवित्रा कीर्त्तिर्यस्य सः एतत्सकलमप्युदाहृतं मत्तर्यामित्वादिरि
ष्पमानं जगच्च मायाश्रितमेव तत्र हेतुरनन्यकत्वात नुविघते न्यघस्य सो नन्यक स्तस्य भावस्तत्व ममतादृशत्वात धर्मरहितत्वात इ
तराधारत्वादेरप्यसंभवात सर्वं धर्मजालमपि गृह्णमाराममाया श्रितमेव ज्ञानीहीति शेषः स्वावतारस्य मुख्यं प्रयोजनमाह मत्कीर्त
नमिति स्वकीर्तनद्वारा पापहरणार्थमेवतार इति भावः ६४ इति श्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणासमर्थस्यारिविदुलाव ल्ली विराजमान
स्य हिंमतिवर्मणः पुत्रस्य श्री रामवर्मणः कृताव ध्यात्मरामायणसेतौ उत्तरकांडे प्रथमः सर्गः १

अथेतितत्रविश्रवस आश्रमे पितरं विश्रवसं १ सामीप्यंगत्वा सामीप्यप्राप्य २ ३ अचिरेणेति छेदः ४ मांपश्यपश्चिवेनच हु
फलस्य वाछितस्य सिध्यर्थं सहानुजः कुंभकर्णविभीषणाभ्यां सहितः स्वस्वनियमे स्वस्व
येति शेषः ३ दुष्करं तपः कर्तुमित्यन्वयः ५

अथवित्तेश्वरो देवस्तत्रकालेनकेनचित आगमत्पुष्पकारूढः पितरं द्रष्टुमोजसा १ दृष्ट्वातं कैकसीतत्र भ्राजमानं महौ
जसं राक्षसी पुत्रसामीप्यं गत्वा रावणमब्रवीत २ पुत्रपश्यपश्य धनाध्यक्षं ज्वलंतं स्वेनतेजसा त्वमप्येवं यथा भूयास्तथाय
त्नं कुरु प्रभो ३ तच्छ्रुत्वा रावणो रोषात्प्रतिज्ञामकरोद्दृढं धनदेन समो वापि ह्यधिको वा चिरेण तु ४ भविष्यामि स्वके
मां पश्य पश्य संतापं त्यज्य सुश्रोते ह्युक्त्वा दुष्करं कर्तुं तपः सहदशाकंधरः ५ अगमत्फल सिध्यर्थं गोकर्णं तु सहानुजः स्वस्व
नियममास्थाय भ्रातरस्ते तपो महत ६ आस्थिता दुष्करं घोरं सर्वलोकैकतापनं दशवर्षसहस्राणि कुंभकर्ण
करोत्तपः ७ विभीषणोपि धर्मात्मा सत्यधर्मपरायणः पंचवर्षसहस्राणि पादेनैकेन तस्थिवान् ८ दिव्यवर्ष
सहस्रे तु निराहारो दशाननः पूर्णे वर्षसहस्रे तु शीर्षमग्नौ जुहाव सः ९ एवं वर्षसहस्राणि नवतस्यातिचक्रमुः अ
थ वर्षसहस्रे तु दशमे दशमे शिरः १९ छेत्तुकामस्य धर्मात्मा प्राप्तश्चाथ प्रजापतिः वत्स वत्स दशग्रीव प्रीतोस्मीत्य
भ्यभाषत १० वरं वरय शीघ्रं मत्तो मनसि कांक्षितं दशग्रीवो पि तच्छ्रुत्वा प्रहृष्टेनांतरात्मना ११ अमरत्वं हृणो
मीश्वर देयं हि मे भवान् सुपर्णनागयक्षाणां देवतानां तथासुरैः अवध्यत्वं तु मे देहि तत्राभूता हि मानुषाः १२
दशमं शिरश्छेत्तुकामस्य प्रजापतिः आगत्य समीपमि
वाम नोज्ञूतं राज मताम मम मात्विकरूपं ६ ३ दुष्करं अन्येरिति शेषः ७ ८ ९
तिशेषः १० ११ हृतममरत्वमेवभगवद्दिच्छावशात्त्वयमेवविदृणोति सुपर्णेत्यादि १२

तथास्त्वित्यस्यावहितिशेषः १३ अक्षयाणि सुपर्णादिकृतक्षयरहितानि १४ १५ विभीषण स्वधर्मविषयबुद्धि प्रार्थितवान
यातप:कर्तृत्वाद्धरेणावहितेति द्विसंबोधनं १६ तद्देवाहदेव मे स्यादि १७ तथैव च भविष्यसि धर्मबुद्धिरेव भविष्यसि १८ १९ वा

तथास्त्विति प्रजाध्यक्षः पुनराह दशाननं अमरोऽमृतानि शीर्षाणि यानि ते सुरपुंगव १३ प्रविष्टानि यथा पूर्वं मम भया
रिणा च सत्तमः १४ एवमुक्त्वा ततो रामदशग्रीवं प्रजापतिः विभीषणमुवाचेदं प्रणतं भक्तवत्सलः १५ विभीषण त्वया द
त्स कृतं धर्मार्थमुत्तमं तपस्ततो वरं वत्स हरणीष्वाभिमतं हितं १६ विभीषणोऽपि तं नत्वा प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत देव मे सर्व
दा बुद्धिर्धर्मेति शृणु शाश्वती १७ मा रोचयतु धर्मेमे बुद्धिः सर्वत्र सर्वदा ततः प्रजापतिः प्रीतो विभीषणमथाब्रवीत व
त्स त्वं धर्मशीलोऽसि तथैव च भविष्यसि १८ अयाचतापि ते राक्षस अमरत्वं विभीषण कुंभकर्णं मयोवाच वरं वरय मु
व्रत १९ वाणी या व्यासीयत प्राह कुंभकर्णं पितामह स्वप्स्यामि देववर्षाणामासनं हि न मे कंतु भोजनं २० एवमस्त्विति
ते प्राह ब्रह्मा हृष्टा दिवौकसः सरस्वती च ततो देवी जिह्वां निर्गता अस्य योऽदिवं २१ कुंभकर्णस्तु दुष्टात्मा चिंतयामास दुःखि
तः अनभिप्रेतमेव स्यात्किं निर्गतं मम हि विधि २२ सुमाली वरलब्धांस्तान् ज्ञात्वा पौत्रान्निशाचरान् पातालान्निर्भयः
प्रायात्प्रहस्तादिभिरन्वितः २३ दशग्रीवं परिष्वज्य वचनं चेदमब्रवीत दिष्ट्या ते पुत्र संहृत्तो वांछितो मे मनोरथः २४
यद्भयाच्च वयं लंकां त्यक्त्वा याता रसातले तद्गतं नो महाबाहो महद्विष्णुकृतं भयं २५

रणादेव प्रार्थितया २० २१ अस्मादिति छेदः अहो विधिर्दुर्लंघ्य इति शेषः २२ वरलब्धान् प्राप्तवरान् पौत्रान् पुत्रीपुत्रान् वि
हारित्वात्तत्र प्राया प्रावरणादि समीपामिति शेषः २३ मे वांछितो मनोरथस्ते दिष्ट्या संहृत्तः २४ अतो यद्भयादिति तद्विष्णुकृतं
भयं नोऽस्माकं गतमवाव ध्यात्व स्वत्वयाप्राप्तवान् २५

इयं लंका पूर्वमस्माभिरध्युषिता अनेनास्मत्संबंधाद्भ्रात्रा धनदेन भुक्ता तेति ध्वनितं इदानीं ते भ्रात्रा धनदेनाक्रांता तां त्वं प्रत्यानेतुं स्वाधीनां कर्त्तुमर्हसि २६

उत्त-
५

इयं लंका पूर्वमस्माभिरध्युषिता अनेनास्मत्संबंधादियं तव धनमभूत् तेति ध्वनितं इदानीं ते भ्रात्रा धनदेनाक्रांता तां त्वं प्रत्यानेतुं स्वाधीनां कर्त्तुमर्हसि २६ एवं श्रुत्वा एव रावणो वाक्यं
ननु ज्येष्ठे भ्रातरि कथं बलं योग्यं तत्राह भ्राताव धुः कुतः सुहृत्कुतः सर्वथैव त्वानुपमधैर्यैव राज्यं प्रशस्तेत्येतिभाव २७ एवं श्रुत्वा एव रावणो वाक्यं
ननु ज्येष्ठे भ्रातरि कथं बलं योग्यं तत्राह भ्रातावधुः कुतः सुहृत्कुतः सर्वथैव त्वानुपमधैर्यैव राज्यं प्रशस्तेत्येतिभाव २७ एवं श्रुत्वा एव रावणो वाक्यं
ननु ज्येष्ठे भ्रातरि कथं बलं योग्यं तत्र भ्राता न बंधुः कुतः सुहृत्कुतः ... नवनकिंतु प्राचीनमेवराज्यं चतेरस्मत्क्षेयकररणा
कृत्वेत्यर्थः २८ सौभ्रात्रे भ्रातृप्रीतिः २९ स्वैरं स्वच्छंदं लंकाहरणाद्रूपं वैरमिदानीं ततमेव न किंतु प्राचीनमेवराज्यं चतेरस्मत्क्षेयकरणा
वदस्माकमपि तद्वेय करणान्दोषायेतिभावः ३० दुरात्मनः प्रहस्तस्येत्यन्वयः ३१ धनदनाममनीषरेति काश्यप ३२ धनदतद्गम

अस्माभिः पूर्वमुषिता लंकेयं धनदेन ते भ्रात्राक्रांतामिदानीं त्वं प्रत्यानेतुमिहार्हसि २६ साम्राव्याथवलेनापि राज्यं बंधुः कुतः
सुहृत् इत्युक्तो रावणः प्राह नार्हस्येवं प्रभाषितुं २७ वित्तेशो गुरुरस्माकमेवं कात्वात मब्रवीत् प्रहस्तः प्रश्रितं वाक्यं रावणं दश
कंधरं २८ शृणु राजन् हि सौभ्रात्रं शूराणामेव रक्ष प्रभो कश्यपस्य सुता देवा राक्षसाश्च महाबलाः २९ परस्परमयुध्यंत सत्यक्त्वा सौ
हृदमायुधैः नैवेदानीं तन्न राजन् वैरं स्वैरं नु चिंतितं ३० प्रहस्तस्य वचः श्रुत्वा दशग्रीवो दुरात्मनः तथेति क्रोधतो राक्षसस्त्रिकु
टाचलमन्वगात् ३१ दूतं प्रहस्तं संप्रेष्य तिष्ठन् स्वधनदे ध्रुवं लंका मुक्त्वा स्म वित्तेशो राक्षसैः सुखमास्थितः ३२ धनदः पितृ
वाक्येन तस्त्याल्कामहामनाः गत्वा कैलासशिखरं तपसा तोषयच्छिवं ३३ तेन सख्यमनुप्राप्य तेनैव परिनंदितः अलकां न
गरीं तत्र निर्ममे विश्वकर्मणा दिक्पालत्वं चकाराथ शिवेन परिपालितः रावणो राक्षसैः सार्धमभिषिक्तः सहानुजैः ३४ रा
ज्यं चकारासुराणां त्रिलोकीं बाधयन्बलात् भगिनीं कालखंजाय ददौ विकटरूपिणीं ३५

नोत्तरं पितरमीपं गत्वा रावण एव महात्र कि युचितमिति पृष्टवान् तेन च त्यागएवोचितो स्मा वध्या त्वादित्युक्तो तामत्यक्त्वानितिगाथायां
राशीकी ३२ निर्ममे विश्वकर्मणा कारितवान् एव रणे नुजैः सार्धं राक्षसैरभिषिक्तः लंका राज्य इति शेषः ३४ असुराणां तद्वत्कारदूपरक्षसाय यात्रो
स्कर्मत्वाद्द्वयः स्वप्न सुरपरमयोगा एवमसुरेषु पि राक्षसेषु सपरस्परयोगइति वो ध्यं कालखंजायत दूप्यायनान्मा विद्युज्जिह्वाय भगिनीं शूर्प

३४
३५

राक्षसानां विश्वकर्मा दितेः सुतो मयः मंदोदरी कन्यां रावणाय ददौ पुनः शक्तिं चामोघां स्वनिर्मितां ददौ ३६ ३७ स्वयंदत्तामिति तन्मित्रेति शेषः
३८ ३९ ४० मेघनादेति नाम्नो ऽन्वर्थत्वमाह जातमात्र इति ४१ ४२ देवादीन्समहोरगान्निजघ्ने देवस्त्रियश्चेति जघ्ने हृतवानित्यर्थः देव

विद्युज्जिह्वाय नाम्ना सो महामायी निशाचरः ततो मयो विश्वकर्मा राक्षसानां दितेः सुतः ३६ सुतां मंदोदरीं नाम ददौ लोके
कसुंदरीं रावणाय पुनः शक्तिममोघां प्रीतमानसः ३७ वैरोचनस्य दौहित्रीं वज्रज्वालेति विश्रुतां स्वयंदत्तामुद्वहत्कुं
भकर्णाय रावणः ३८ गंधर्वराजस्य सुतां शैलूषस्य महात्मनः विभीषणस्य भार्यार्थे धर्मज्ञां समुदावहत ३९ सरमां नाम
सुभगां सर्वलक्षणसंयुतां ततो मंदोदरी पुत्रं मेघनादमजीजनत ४० जातमात्रस्तु यो नादं मेघवत्प्रमुमोच ह ततः सर्वे बुधै
र्मेघनादोऽयमिति चाभ्यसकृत ४१ कुंभकर्णस्ततः प्राह निद्रा मां बाधते प्रभो ततश्चकारयामास सगुहां दीर्घां सुविस्तरां ४२ त
त्र सुष्वाप महात्मा कुंभकर्णो विघूर्णितः निद्रिते कुंभकर्णे तु रावणो लोकरावणः ४३ ब्राह्मणान् ऋषिमुख्यांश्च देवदा
नवकिन्नरान् देवस्त्रियो मनुष्यांश्च निजघ्ने समहोरगान् ४४ धनदो ऽपि ततः श्रुत्वा रावणस्याक्रमं प्रभुः अधर्मं मा कुरु ह्ये
ति दूतं [illegible]वक्त्रैर्न्यवारयत ४५ ततः क्रुद्धो दशग्रीवो जगाम धनदालयं विनिर्जित्य धनाध्यक्षं जहारोत्तमपुष्पकं ४६ ॐ
ततो यमं च वरुणं निर्जित्य समरे सुरः स्वर्गलोकमगात्क्रूरो देवराजजिघांसया ४७ ततो ऽभवन्महद्युद्धमिंद्रेण सह दैवतैः
ततो रावणमभ्येत्य बबंध त्रिदशेश्वरः ४८ तच्छ्रुत्वा सहसागत्य मेघनादः प्रतापवान् कृत्वा घोरं महद्युद्धं जित्वा त्रिदशपुंगवा[न्]

स्त्रिय इति पाठांतरं ४४ आक्रमं देवादिबध्यायावरणं ४५ उत्तमपुष्पकं वाहनेऽप्युत्तमं पुष्पकाख्यं वाहनमित्यर्थः स्वर्गलोकं मेरु
र्ध्वस्थितं शक्रलोकं अनेन यमादिलोकाः तदधस्थिता इति ध्वनयति ४७ दैवतैः सहितेनेंद्रेण रावणस्य युद्धमेव वदित्यर्थः ४८ ४९

उत्त॰ ६

प्रथमतः इंद्रग्रहणेन बलस्य बंधनं ततो बद्धस्य स्वपुरे आनयनं ५० इंद्रमोचनप्रतिदानत्वेन ततः अभीष्टानेकवरदानं ५१ ५२ शापमाह वानरैरिति कोपिना कोपवता कैलासचालनात् यः कोपः वानरमुखे नंदीश्वरे दृष्ट्वा रावणेन हसितं वित्यतो वा शापः ५३ आगणयन् किमस्य शापेन भावि तत् इति गच्छाय गणनाम कुर्वन् हैहयपत्तनं सहस्रार्जुननगरं ५४ बलहैहयज्ञातिरूपं बलं हरिपुंगवं वा

इंद्रं गृहीत्वा बद्धासौ मेघनादो महाबलः। मोचयित्वानुपितरं गृहीत्वेंद्रं ययौ पुरं ५० ब्रह्मा तु मोचयामास देवेंद्रं मेघनादतः दत्वा वरान्बहून्तस्मै ब्रह्मा स्वभवनं ययौ ५१ रावणो विजयी लोकान्सर्वान्जित्वा क्रमेण तु कैलासं तोलयामास बाहुभिः परिघोपमैः ५२ तत्र नंदीश्वरेणैवं शप्तो यं रावणोऽभ्वरः वानरैर्मानुषैश्चैव नाशं गच्छेति कोपिना ५३ शप्तोप्यगणयन्वाक्यं ययौ हैहयपत्तनं तेन बद्धो दशग्रीवः पुलस्त्येन विमोचितः ५४ ततोपि बलमासाद्य जिघांसुर्हरिपुंगवं धृतस्तेनैव कक्षेण वालिना दशकंधरः ५५ भ्रामयित्वा तु चतुरः समुद्रान्रावणं हरिः विसर्जयामास ततस्तेन सख्यं चकार सः ५६ रावणः परमप्रीत एवं लोकान्महाबलः चकार स्ववशान्सर्वान्बुभुजे स्वयमेव तान् ५७ एवं प्रभावो राजेंद्र दशग्रीवः सहेंद्रजित् त्वया विनिहतः संख्ये रावणो लोकरावणः ५८ मेघनादश्च निहतो लक्ष्मणेन महात्मना कुंभकर्णश्च निहतस्त्वया पर्वतसन्निभः ५९ भवान्नारायणः साक्षाज्जगतामादिकृद्विभुः त्वत्स्वरूपमिदं सर्वं जगत्स्थावरजंगमं ६० त्वन्नाभिकमलोत्पन्नो ब्रह्मा लोकपितामहः अग्निस्ते मुखतो जातो वाचा सह रघूत्तम ६१

लिनं तद्वचनेनोपमेयमात स्मविपरीतं तत एवातिष्ठुलाम इत्याह तेनैव कक्षेणाबद्धत इति विषमममत्रालंकारः ५५ स रावणः ५६ ५७ ५८ अत्र रावणवधकेंद्रवधकतया रामपृष्ठ इंद्रजित्कर्णयोः ५९ एतत्सर्वं नाम्नाश्चर्यायेत्याह भवानिति आदिकृत उत्पत्तिकर्त्ता जगतो भगवत्स्वरूपमेवाह त्वन्नाभीति अग्निस्ते इति मुखादग्निरजायतेति श्रुतेर्वागग्निमय्येति श्रुतेश्च ६० ६१

राम ६

वाहुभ्यामित्याद्यपि स्फूर्तिसिद्धमिति तद्विभागं स्पष्टमेव ६२ आशाः आशा वा पुः जंघा नूरु जघनादिति समं महारुद्रः ६३ बालखिल्या ऋषि
विशेषाः ६४ ६५ विश्वरूपः विराडित्यर्थः मायाया गुणानां सत्वादीनां व्यतिकरे सति आधिक्यन्यूनताभ्यां परस्परसंश्लेषे सति नाना
रूपो ब्रह्मविष्णुरुद्रादिरूपो भासि ६६ अग्निरूपं त्वामाश्रित्यैव अमृतं हविरध्वरे देवाः पिबंति ६७ त्वमेव सृष्टिस्थितिकर्तेत्याह त्वये
ति ६८ व्यवहारे तत्कालेपि अखिलं वस्तु त्वद्युक्तमेव सत्वेन भाति त्वमनसः त्वमनसः व्यवहारः सत्ताभाने च सर्वव्यवहारीये एवेति भावः

वाहुभ्यां लोकपालो घाणश्चक्षुर्भ्यां चंद्रभास्करौ दिशश्च विदिशश्चैव कर्णाभ्यां ते समुत्थिताः ६२ आशात्वाशाः समुस्त्व
श्वाश्विनौ देवसत्तमौ जंघा जानूरू जघनाद्रुवलोकादयो भवन् ६३ कुक्षिदेशात्समुत्पन्नाश्चत्वारः सागरा हरे स्तनाभ्या
मिंः स्वर्गो वालखिल्याश्च रेतसः ६४ मेढ्राद्यमो गुदान्मृत्युर्मन्यो रुद्रस्त्रिलोचनः अस्थिभ्यः पर्वता जाताः केशेभ्यो मेघसं
हतिः ६५ ओषध्यस्तव रोमभ्यो नखेभ्यश्च खरादयः त्वं विश्वरूपः पुरुषो मायाशक्तिसमन्वितः ६६ नानारूप इवा
भासि गुणव्यतिकरे सति त्वामाश्रित्यैव विबुधाः पिबंत्यमृतमध्वरे ६७ त्वया सृष्टमिदं सर्वं विश्वं स्थावरजंगमं त्वामा
श्रित्यैव जीवति सर्वं स्थावरजंगमाः ६८ त्वद्युक्तमखिलं वस्तु व्यवहारेपि राघव क्षीरमध्यगतं सर्पिर्यथा व्याप्याखिलं
पयः ६९ त्वद्भासा भासते कोऽपि न त्वं तेनावभाससे सर्वगं नित्यमेकं त्वां ज्ञानचक्षुर्विलोकयेत् ७० नाज्ञानचक्षुस्त्वां
पश्येदंधः कुंभास्वरं यथा योगिनस्त्वां विचिन्वंति स्वदेहे परमेश्वरं ७१

तत्स्वरूपं तेनोपपादयति सर्पिर्यथाखिलं पयो व्याप्य तिष्ठति तथा त्वमखिलं व्याप्य तिष्ठसीति सर्वं त्वं सदिति भासते इति च व्यवहा
रः तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः ६९ तदेवाह त्वद्भासेति ईदृशस्त्वं न सर्ववेद्य इत्याह सर्वगमिति ७०
ज्ञानचक्षुषोप्यात्मन्येव त्वां पश्यंतीत्याह योगिन इति न तु स्वस्माद्भेदेनेत्यर्थः एतेन सर्वत्र चैतन्यभूतस्त्वमेवेति साचित्तं विचिन्वंति
पश्यंति ७१

ते·

यथार्थदर्शनेकारणमाह अत इति अतस्तत्प्रपंचजं तन्निरसनमुखैर्नाम्नीनपुमानिस्वारिरूपैर्वेदशीर्षैरुपनिषद्भागैरप्रपंचं तिष्ठन्तोनि
र्धमुक्तत्वात्केनापिरूपेणोवक्तुमशक्यतयानिषेधमुखेनैवप्रतयोर्ब्रह्मप्रतिपादयंतीतिभावः तदपितेषांज्ञानेनैवद्भक्ति विनोपनि
मात्रेणानेत्याहत्वत्पादेति अन्यथानेतिभाव १२ विचिन्वंतः उपनिषत्सुविचारयंतः अन्यथानकेनविदेमेगाधर्मवंतेनयप्रपंतीत्यर्थः
१३ भजतांभक्तानांअभिन्नंस्वाभिन्नत्वेचवुद्धिविषय १४ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणटीकायांश्रीरामवर्मणाकृतौ सेतौ उत्तर

अतन्निरसनमुखैर्वेदशीर्षैरहर्निशं त्वत्पादभक्तिलेशेनगृहीतायदियोगिनः १२ विचिन्वंतोऽपिपश्यंतिचिन्मात्रंत्वांनचान्यथा
मयाप्रलपितंकिंचित्सर्वंतत्स्मरतवाप्रतः १३ क्षंतुमर्हसिदेवेशत्वतवानुग्रहभागहं १३ दिगिंद्राकालपरिहीनमनन्तमेकं चिन्मा
त्रमक्षरमजंचलनादिहीनं सर्वज्ञमीश्वरमनंतगुणंत्वहस्तमाये भजेरघुपतिंभजतामभिन्नं १४ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउ
मामहेश्वरसंवादेउत्तरकांडेद्वितीयः सर्गः २ श्रीरामउवाच वालिसुग्रीवयोर्जन्मश्रोतुमिच्छामितत्वतः रवींद्रौवानराकारौ
जज्ञातइतिनः श्रुतं १ अगस्त्यउवाच मेरोः स्वर्णमयस्याद्रेर्मध्यश्रृंगेमणिप्रभे तस्मिन्सभास्तेविस्तीर्णाब्रह्मणः
शतयोजना २ तस्यांचतुर्मुखः साक्षात्कदाचिद्योगमास्थितः नेत्राभ्यांपतितंदिव्यमानंदसलिलंबहु ३ तद्गृहीत्वा
करेब्रह्माध्यात्वाकिंचित्तदत्यजत भूमौपतितमात्रेणतस्माज्जातोमहाकपिः ४ तमाहद्रुहिणोवत्सकिंचित्कालंवसात्र
मेसमीपेसर्वशोभाव्येततः श्रेयोभविष्यति ५ इत्युक्तोऽसौवसत्तत्रब्रह्मणावानरोत्तमः एवंबहुतिथेकालेगतेऋक्षाधिपःसु

न

कांडेद्वितीयः सर्गः २ वालीतिरवींद्राविति आत्मावैपुत्रनामासीति श्रुतेस्तयोरेववानराकारसुतौ १ सभा आस्त इति छेदः २
योगंध्यानं ३ किंचिध्यात्वातदत्यजत भूमावितिशेषः भूमौपतितमात्रेणतेनसलिलेनराशिः प्राप्तमितिशेषः ततस्तस्मात्कपिर्जातः रामु
४ द्रुहिणोब्रह्मामेसमीपेवसेत्यन्वयः ५ ब्रह्मणेति एवमुक्तः इत्यन्वयः ऋक्षाधियः सएवकपिः ६ ॥ छ ॥

रुघतउद्यमवान् फलमूलार्थं तत्ताभार्थ्यमद्रौ पर्यटन्नु वापीमुपश्यत ७ छायामयं स्वछायारूपे प्रतिकपिं स्व विरोधिकपिं ८ आत्मा
नं सुरेशेन मातदूपं स्त्रीरूपमपश्यत ९ सुरेशः इंदुः छन्नतुर्मुखमज्ञ पित्वा पुरीं गछन्तं नारीं दृष्ट्वा ताम प्राप्येव तया सह मिलन वि नेव वी

कदाचित्पर्यटन्नद्रौ फलमूलार्थमुद्यतः अपश्यद्विमलसलिलां वापीं मणिशिलान्वितां ७ पानीयं पातुमागछत्तत्र छाया
मयं कपिं दृष्ट्वा प्रतिकपिं मत्वा निपपात जलांतरे ८ तत्राहं दृष्ट्वा हरिं शीघ्रं पुनरुत्प्लुत्य वानरः अपश्यत्स्वं हरीराममात्मानं वि
स्मयं गतः ९ ततः सुरेशो देवेशो ऽभज पित्वा चतुर्मुखं गछन्मध्यान्हसमये दृष्ट्वा नारीं मनोरमां १० कंदर्पशरविद्धांगस्त्यक्तवान्
वीर्यमुत्तमं तामप्राप्येव तद्वीजं वालदेशे ऽपतद्भुवि ११ वालीसमभवत्तत्र शक्रतुल्यपराक्रमः तस्य दत्वा सुरेशानः स्वर्णमा
लां दिवं गतः १२ भानुरप्यागमत्तत्र तत्र तां नीमिव भामिनीं दृष्ट्वा कामवशो भूत्वा ग्रीवादेशे ससर्ज तत् १३ वीजं तस्मा
त्ततः स ग्रोमहाकायो महद्युतिः तस्य दत्वा हनूमंतं सहायार्थं गतो रविः १४ पुत्रद्वयं समादाय गत्वा सा निद्रिता क्वचि
त् प्रभाते पश्यदात्मानं पूर्ववद्वानराकृतिं १५ फलमूलादिभिः सार्धं पुत्राभ्यां सहितः कपिः नत्वा च चतुर्मुखस्याग्रे ऋक्षरा
जस्ततः सुधीः १६ ततो ब्रवीत्समाश्वास्य वहुशः कपिकुंजरं तत्रैकं देवता दत्तमारुह्यामरसंनिभं १७ गछ इतमया दि
ष्टो गृहीत्वा वानरोत्तम किष्किंधाख्यनगरीं निर्मितां विश्वकर्मणा ८ सर्वसौभाग्यवलितां देवैरपि दुरासदां तस्यां सिं
हासने वीरं राजानमभिषेचय १९ सद्वीपगताये ये वानराः संति दुर्जयाः सर्वे तेऋक्षराजस्य भविष्यंति वशानुगाः २०

यंस्यक्तवान् १० ११ तस्याग्रीवादेशे महद्वीजमसृजत् तत्यक्तवान् १४ पूर्ववत् पुंरूपमित्यर्थः १५ १६ समाश्वास्य भाविवोद
र्वीरत्वान्मम स्त्रीरूपता कथमित्यादि दुःखेदोमास्तित्याश्वास्येत्यर्थः देवताहृतं देवदत्तमित्यर्थः १७ १८ सौभाग्यवलितां तद्यु
क्तां १९ वशे भाविष्यंति अनुगाम्यं भविष्यंति २०

उत्तर॰ ८

२१ २२ ततस्त्वं किष्किंधां रम्यां दिशानां २३ तद्दिने प्रभृति हे नृप वानराणां सा किष्किंधा आश्रयो भूत् त्वमेवेदानीं ब्रह्मणार्थितः सन्
नृ सर्वेश्वरः २४ लीलानरदेहिना लीलाग्रहीतमनुष्यदेहेन त्वयायं पश्यामस्तव नाश्चर्यमित्याह सर्वभूतेति यस्त्वामेवं वेत्ति सोपि स्वे
छया सृष्टिसंहारसमर्थो भवति च साक्षात्तव किं वाच्यमिति भावः २५ न चैतदाश्चर्यस्य किं वर्णने नत आह तथापीति सर्वलो

यदा नारायणः साक्षाद्रामो भूत्वा सनातनः भूभारासुरनाशाय संभविष्यति भूतले २१ तदा सर्वे सहायार्थं तस्याग
च्छंतु वानराः इत्युक्तो ब्रह्मणा पूर्वो देवानां स महामतिः २२ यथाज्ञप्तो ब्रह्मणा [illegible] ईश्वरे देवदूतस्ततो गतात्र
लोकात्स्वदेहपत् २३ तदा दिवानराणां सा किष्किंधा भून्नृपाश्रया सर्वेश्वरस्त्वमेवासीरिदानीं ब्रह्मणार्थितः २४ भूमेर्भा
रो हृतः कृत्स्नस्त्वया लीलानरदेहिना सर्वभूतांतरस्थस्य नित्यमुक्तचिदात्मनः २५ अखंडानंदरूपस्य क्रियानेयपराक्रमः
तथापि वर्ण्यते सद्भिर्लीलामानुषरूपिणः २६ यशस्ते सर्वलोकानां पापहत्यै सुखाय च य इदं कीर्तयेन्मर्त्यो वालिसु
ग्रीवयोर्महत् २७ जन्म त्वदाश्रयत्वात्स मुच्यते सर्वपातकैः अथ वक्ष्यामि कथां राम त्वदाश्रयां २८ सीता हृ
तायदर्थं सा रावणेन दुरात्मना पुराकृतयुगे राम प्रजापतिसुतं विभुं २९ सनत्कुमारमेकांते समासीनं दशाननः वि
नयावनतो भूत्वा ह्यभिवाद्येदमब्रवीत् ३० को न्वस्मिन्प्रवरो लोके देवानां बलवत्तरः देवाश्रय समाश्रित्य युद्धे शत्रुं जयंति

रा

कृपापन्नाशायात्मनस्तेषां सुखाय च वानाश्चर्यमपि त्वाश्रयं वा कृत्वावर्ण्यते इत्यर्थः २६ २७ तज्जन्म न त्वया आश्रयत्वात्रउप
कारार्थत्वात्तयस्तयो जन्मकथयेत्स पातकैर्मुच्यते २८ यदर्थं सीता हृता तां तवदाश्रयां त्वद्विषयां कथां वक्ष्यामि ब्रह्मपतेः सुतं
मानसं सुतं २९ ३० अस्मिंल्लोके प्रवरः श्रेष्ठः दिवाश्रितेभ्य इमे वा हरे वानामित्याद्विलत्तवत्तरत्त्वमेव प्रकटयति देवाश्चेति ३१

रा ८

३२ तस्य रावणस्य हस्त्यंतां दशाननो मरणं भवत्वितीच्छारूपं ३३ यः सुरासुरैर्नुतः स हरिर्नारायणारिपदवाच्यस्तमर्थः ३४ अथ तल्ल
क्षणमाह यत्राभीति अनेन ब्रह्मसहितं जगत्सृष्टं तद्रूपं तल्लक्षणमुक्तं ३५ अनुजयंति ध्यायंति ३६ ३७ कां वेति वा शब्दो वाक्यालं

कं यजंति द्विजा नित्यं कं ध्यायंति च योगिनः एतन्मे शंस भगवन्प्रश्नं प्रश्नविदांवर ३२ ज्ञात्वा तस्य हरिस्थं यत्तद्रक्षोधेशनायो
गदक्रूर दशाननमुवाचेदं शृणुष्व वक्ष्यामि पुत्रक ३३ भर्त्ता यो जगतो नित्यं यस्य तन्नादिकं नहि सुरासुरैर्नुतो नित्यं हरिर्ना
रायणोव्ययः ३४ यत्राभियेकं ज्ञातो ब्रह्मादि विश्वसृजां पतिः सृष्टं येनैव सकलं जगत्स्थावरं जंगमं ३५ तं समाश्रित्य वि
बुधा जयंति समरे पुनः योगिनो ध्यानयोगेन तमेवानुजयंति हि ३६ महर्षेर्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाच दशाननः दैत्यदानवरक्षो
भिर्विष्णुना निहतानि च ३७ कां वा गतिं प्रपद्यंते प्रेत्य ते मुनिपुंगव तमुवाच मुनिश्रेष्ठो रावणं राक्षसाधिपं ३८ दैवतै
र्निहतानि संगत्वा स्वर्गमनुत्तमं भोगक्षये पुनस्तस्माद्भ्रष्टा भूमौ भवंति ते ३९ पूर्वार्जितैः पुण्यपापैर्म्रियंते चोद्भवंति च
विष्णुना ये हतास्ते तु प्राप्नुवंति हरेर्गतिं ४० श्रुत्वा मुनिमुखात्सर्वं रावणो हृष्टमानसः योत्स्येहं हरिणा सार्धमिति चिं
तापरो भवत् ४१ मनस्थितं परिज्ञात्वा रावणस्य महामुनिः उवाच वत्स ते भीष्टं भविष्यति न संशयः ४२ कंचित्कालं प्र
तीक्षस्व सुखी भव दशानन एवमुक्त्वा महाबाहो मुनिः पुनरुवाच तं ४३ तस्य स्वरूपं वक्ष्यामि ह्यरूपस्यापि मायिनः स्थावरे
षु च सर्वेषु नदेषु च नदीषु च ४४

उ
रि

कारे ३८ ३९ हरेर्गतिं मुक्तिं सा च क्रमेणाहिरण्यगर्भेण सहेति बोध्यं ४० एवं मुक्तौ सत्यपि रावणो भगवन्मायया वंचितो मोक्षं प्रधा
नत्वान्न भगवद्द्वेषेणैव मुक्तिं प्रार्थयते योत्स्येहमिति कथयोत्स्ये इत्यर्थः ४१ ४२ सुखी भवेत्यस्य तत इत्यादिः ततो मरणलाभेन सुखित्वं
४३ स्थावरेषु नदेषु नदीषु च सर्वत्र तिष्ठति शेषः ४४

उ.तर.
९

इदमुपलक्षणं तदाह ओंकार इति प्रणवरूपत्वेन सर्ववाग्रूपा व्याप्तिरुक्ता ओंकार एवैतत्सर्वा वागिति श्रुतेः तदेवाह सत्यं वाक् सा सावित्री गायत्रीव सत्यमित्यनेन अर्थोऽपि सर्वं तद्रूप एवेत्याह पृथिवी चेति इदमुपलक्षणं तदाह समुक्तेति ४५ ४६ ब्रह्मादेवा दानवाश्च सर्वे तद्रूपा एवेति विराड्रूपमुक्तं ४७ सूर्यादिप्रकाशोऽप्येतज्ज्वलनं रक्षणं संहारश्च तदधीनमेवेत्याह विद्योतते इति तत्सर्वमयत्वेनैवेत्याह क्रीडां करोतीति क्रीडामिव करोतीत्यर्थः ननु कास्य प्रयासस्येति भावः ४८ उक्तमेवार्थं सामान्येनोपसंहरति तेनेति अथैतद्ध्यानासक्तं

ओंकारश्चैव सत्यं च सावित्री पृथिवी च सः समस्तजगदाधारः शेषरूपधरो हि सः ४५ सर्वे देवाः समुद्राश्च कालः सूर्यश्च
कालः सूर्यश्च चन्द्रमाः सूर्यादयो दिवारात्रिर्यमश्चैव तथा तिलः ४६ अग्निरिन्द्रस्तथा मरुतः पर्जन्यो वसवस्तथा ब्रह्मा रुद्र
दयश्चैव ये चान्ये देवदानवाः ४७ विद्योतति ज्वलत्येषः पाति चात्तीति विश्वसृट् क्रीडां करोत्यव्ययात्मा सोऽयं विष्णुः सनातनः ४८ तेन सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरं नीलोत्पलदलश्यामो विद्युद्वर्णो बराहतः ४९ शुद्धजाम्बूनदप्रख्यां श्रियं वामाङ्कसंस्थितां सहानपायिनीं देवीं प्रपन्नालिङ्ग्य तिष्ठति ५० द्रष्टुं न शक्यते कैश्चिद्देवदानवपन्नगैः यस्य प्रसादं कुरुते स चैनं द्रष्टुमर्हति ५१ न च यज्ञतपोभिर्वा न दानाध्ययनादिभिः शक्यते भगवान् द्रष्टुमुपायैरितरैरपि ५२ तद्भक्तैस्तत्प्रणैस्तच्चित्तैर्धूतकल्मषैः शक्यते भगवान् विष्णुर्वेदान्तामलदृष्टिभिः ५३ अथवा द्रष्टुमिच्छा ते परमं त्वं प्रसर्वं

५
प्रति अस्य ध्येयं रूपमाह नीलोत्पलेति विद्युद्वर्णो वस्त्री तां वरं जांबूनदप्रख्यातं तन्मय ((त्रेतायुगे स देवेशो भविता नृपविग्रहः
शक्नोति देवी यश्चपन्नस्वदर्शनेन न सृष्टिस्थापालरक्षणप्रवर्तयन्नुआलिङ्ग्यतीष्ठती तेनेन तत्स्यात्ततो नाप्यंतभेद इति दर्शितं शक्तिशक्ति
मतोस्तादात्म्यस्यैव शास्त्रसिद्धांतत्वात् ४९ ५० तादृशोऽपि अतः प्रसादं विना द्रष्टुमशक्यमित्याह द्रष्टुमिति ५१ तद्दर्शनेन भ
क्तिरेवासाधारणोपाय इत्याह न चेति ५२ तद्भक्तैरिति च शक्यते द्रष्टुमिति शेषः ५३ अथवा द्रष्टुमिच्छा एतैरुपायैर्विनापीति शेषः

राम
९

हितार्थमित्यस्य त्वद्वधार्थमिति हृस्यः श्रेयः महासत्वपराक्रमः महांतौ वलपराक्रमौ यस्यसः ५५ जगन्मातस्त्वं जगत्कारणत्वपालक त्वाभ्यां ५६ त्वमुराध्यक्षः इतिष्ठेः तमोगुणः प्रधानत्वाद्विरोधेषु ५७ एतदर्थं त्वद्विरोधेनत्वत्तोमत्तुल्याभार्या ५८ त्वयात्मेति त्वत्कर्तृक स्ववधेछयेत्यर्थः ५९ ६० इति श्रीमदध्यात्मरामायणे स्वरीकायां श्रीरामवर्मणः कृतौ सेतौ उत्तरकांडे तृतीयः सर्गः ३

हितार्थं देवमर्त्यानामिक्ष्वाकूणां कुले हरिः रामो दाशरथिर्भूत्वा महासत्वपराक्रमः ५५ पितुर्नियोगात्सभ्रात्रा भार्यया दंडके वने विचरिष्यति धर्मात्मा जगन्मात्रा त्वमा मया ५६ एवं ते सर्वमाख्याते मया रावणविस्तरात् भजस्व भक्तिभावेन तत्परा मे प्रिया युते ५७ एवं श्रुत्वाः सुराध्यक्षो ध्यात्वा किंचिद्विचार्य च त्वया मद्विरोधेषु मुमुरेरा तृणो महान् ५८ पुत्रार्थी सर्वतो लोकान् पर्यटन्स्म व स्थितः एतदर्थं महाराज रावणो तीव बुद्धिमान् ५९ हृतवान् जानकी देवी स्वयात्मवधकांक्षया ५९ इमां कथां यः शृणुयात्पठेद्वा संश्रावयेद्वा श्रवणार्थिनां सदा आयुष्यमारोग्यमनंतसौख्यं प्राप्नोति लाभे धनमक्षपंच ६० इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे उत्तरकांडे तृतीयः सर्गः एकदा भ्रमणशीलो लोकदायांते नारदं मुनिं पर्यटन्रावणो लोकान् दृष्ट्वा नत्वाब्रवीद्वचः १ भगवन्ब्रूहि मे योद्धुं कुत्र संति महावलाः योद्धुमिच्छामि विलिमि त्वं ज्ञातासि जगत्त्रयं २ मुनिर्ध्यात्वाह सुचिरं श्वेतद्वीपनिवासिनः महावला महाकाया स्तत्र याहि महामते ३ विष्णुपूजारता ये वै विष्णुना निहता श्च ये तएव तत्र संजाता अजेयाश्च सुरासुरैः ४ श्रुत्वा तद्रावणो वेगान्मंत्रिभिः पुष्पकेण तान् योद्धुकामः समागत्य श्वेतद्वीप समीपतः ५ तत्प्रभाहततेजस्कं पुष्पकं नाचलत्ततः त्यक्त्वा विमानं प्रययौ मंत्रिण नारदोपि सर्वतो वलवतं त्वां त्वत्सामीप्यप्राप्तानेव वचो हत्याह एकदेति १ ज्ञातासी वितन् २ ३ ४ मंत्रिभिः सह पुष्पकेन श्वेतद्वीपसमीपतः समागत्य स्थितः ५ तद्द्वीपप्रभयाहततेजस्कं प्रतिहतगति कं मंत्रिणश्च प्रययुः पश्यामिति प्रोच्य ६

उत्तर
१०

योषितां दासीरूपया कया चित ७ ८ विस्मयाविष्टः सर्वथा दैवकुंठे या मिया स्वामीति निश्चितः निश्चयवान् सन् ९ १० स्वकं वधं स्वीयं वध
मित्यर्थः ११ एवं कथामुक्त्वा स्वाश्रमं जग्मिवान् रामं भगवंतं स्तौति सकलज्ञानवत्वे हेतुः विज्ञानरूपं विज्ञानं स्वस्वरूपमेव रूपं ज्ञानकारणं
यस्य ज्ञाने इतरकारणानपेक्षः इति यावत् अत एव भूतमतीतं भव्यं भावि इदं वर्त्तमानं एवं त्रिषु कालेषु या कलना तत्कालवेदी तत एव सा साक्षाद्
दृष्टा विकल्पोज्झितः त्वत्कृतं संशयं इत्यर्थः भक्तानामनुवर्त्तनाय स्वचरितकीर्त्तनादिनाते यो पापप्रलयाय सकलां क्रियां संहृतिं कुर्वन् जानकीर्ति नै

प्रविशन्ते वत ह्रीपंथं ततोहं स्नेतया योषिता पृष्टश्चाहं कुतः कोसि प्रेषितः केन वा वद ७ इत्युक्तो लीलया स्त्रीभिर्हसंतीभिः पुनः पुनः ह
स्त्राप्य स्ताक्षिप्ति निर्मुक्तः ततः सा स्त्री राक्षसाननः ८ आश्चर्यमतुलं लब्ध्वा चिंतयामास दुर्मतिः विस्मयान्वितः हतो यास्ये वैकुंठमिति निश्चि
तः ९ ममापि विस्मयं यो कार्यं करोम्यहं इति निश्चित्य वैदेहीं जहार विपिने सुरः १० ज्ञानत्रेवपरात्मानं मनुजत्वा रावणी सन्त्वं मातव मा
लयामास तवान्तः कांक्षन्वधं स्वकं ११ रामत्वं परमेश्वरोसि सकलज्ञानात्मविज्ञानरूपकं भूतभव्यमिदं त्रिकालकलना साक्षी वि
कल्पोज्झितः भक्तानामनुवर्त्तनाय सकलां कुर्वन् क्रिया संहतिं चाप्यरावणान्नु जानाति मुनिवाचो भाषी शास्त्रो कार्विन्तः १२ स्त
त्वैवं राघवं तेन पूजितः कुंभसंभवः स्वाश्रमं मुनिभिः सार्द्धं प्रययौ हृष्टमानसः १३ रामस्तु सीतया सार्द्धं भ्रातृभिः सह मंत्रि
भिः संसारीव रमानाथो रममाणो वसद्गृहे १४ अनासक्तोपि विषयान्बुभुजे प्रियया सह हनुमत्प्रमुखैः सुग्रीवाद्यैर्नरैः परिवे
ष्टितः १५ पुष्पकं चागमद्रामम् एकदा पूर्ववत्प्रभुं प्राह देव कुबेरेणाप्रेषितं त्वामहं ततः १६ जितस्त्वं रावणेनाहं पुष्पकं
मेणाविर्जित अतस्त्वं राघवं नित्यं वहयाव वहसे रुवि १७

दुष्टेनतया

त्वं वस्तुतो मनुष्य इत्यर्थः ईशलोकैः रिंद्रादिभिरर्चित स्वं मुनीनामस्माकं क्व च आश्रम रावणमासि शोभसे १२ रामेणाप्रजितो गत्वा एवं
राघवं स्तुत्वा स्वाश्रमं ययौ १३ संसारीव नतत्वस्तत्तलया १४ अनासक्तोपि आसक्तबुद्धि विषयान्बुभुजे सद्भिः साधुभिः १५
ततः भवराज्ञया कुबेरसमीपगामनातं तं कुबेरे गत्वा मति प्रोषितमिति प्राह १६ अथ कुबेरस्त्व आह जितमिति १७

राम
१०

यावद्गच्छेदिति पाठेऽपि पदागच्छेरित्येवार्थः मायाहि मां प्रत्यागच्छेत्यर्थः १८ तदा आगच्छेतिच्छेदः आत्मनोत्तरं आत्मानमंतर्धायतिष्ठ पृथ्या
सर्वो लोको मां देवत्वेन न जानीयादित्यर्थमेव मुक्तिः १९ २० शास्ति शिक्षयति सतिपालयतीति यावत् २१ २२ ततः कदाचित्सच्छिद्रमाम
म्यग्रहणां वर्त्तते नेवेति दुःपुष्पकं स्मृतवतः। त्वात्तत्राह हृष्टच्छिद्रमां संचारं कुर्वन्नेकान्न मानुषाणि कार्याणि चकारेत्याह समाहृहेति

यदागच्छेद्दुष्प्रेक्षो वैकुंठं याहि मां तदा तच्छ्रुत्वा राघवः प्राह पुष्पकं स्वयमंतिमे १८ यदास्मराम्यहं तेन तदागच्छ ममांतिकं ति
ष्ठांतर्धाय सर्वत्र गच्छेदानीं ममाज्ञया १९ इत्युक्त्वा रामचंद्रोऽपि पौरकार्याणि सर्वशः भ्रातृभिर्मंत्रिभिः सार्धं यथान्यायं चका
रसः २० राघवे शासति भुवं लोकनाथे रमापतौ वसुधा सस्यसंपन्ना फलवंतश्च भूरुहाः २१ जना धर्मपराः सर्वे पति
भक्तिपराः स्त्रियः नापश्यत्पुत्रमरणं कश्चिद्राजनि राघवे २२ समाहूय विमानाग्र्यं राघवः सीतया सह वानरैर्भ्रातृभिः
सार्धं संचचारावनिं प्रभुः २३ अमानुषाणि कार्याणि चकार रघुशो भुवि ब्राह्मणस्य सुतं दृष्ट्वा बालं मृतमकालतः २४
शोचंतं ब्राह्मणं चापि विज्ञात्वा रामो महामतिः तपस्यंतं वने शूद्रं हत्वा ब्राह्मणबालकं २५ जीवयामास शूद्रस्य ददौ स्वर्गम
नुत्तमं लोकानामुपदेशार्थं परमात्मा रघूत्तमः २६ कोटिशः स्थापयामास शिवलिंगानि सर्वशः सीतां चारमयामास स
र्वभोगैरमानुषैः २७ प्रशशास रामो धर्मेण राज्यं परमधर्मवित् कथाः संस्थापयामास सर्वलोकमलापहाः २८ एव
र्षसहस्राणि मायामानुषविग्रहः चकार राज्यं विधिवल्लोकवंद्यपदांबुजः २९ एकपत्नीव्रतो रामो राजर्षिः सर्वदा शुचिः
गृहमेधीयमखिलमाचरन् शिक्षयन् जनान् ३०

२३ तेषां मध्ये किंचित् कर्माह ब्राह्मणस्येति अकालतः अकाले सार्व
विभक्तिकस्तसिः २४ २५ लोकानामुपदेशार्थं। यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्त
ते इति न्यायेन २६ २७ कथाश्च वक्ष्यविषयाः २८ २९ शिक्षयन् जनानिति भगवतो धर्माचरणं लोकशिक्षार्थमेवेति भावः ३०

ग्रामाप्ररूढाव स्थाप्रीतिः अनुवृत्तिरानुकूल्यं प्रश्रयस्तन्मतानुष्ठानं रमइंद्रियनिग्रहः भावज्ञा अभिप्रायज्ञा मनोहरा आसीदितिशेषः ३१
आक्रीडविपिने पुष्पवाटिका ३२ ३३ रामस्य परं वपुर्जेकराभ्यां लालयंती राममाह ३४ चिदानंदस्तान सुखस्वरूप आदि — मध्यांतहीनः
आद्यंतयोर भावादेवम ध्यस्याप्यभावः अशेषस्य जगतः कारणं ३५ हे देव देवाः इंद्राद्याः तेतव वैकुंठागमनं प्रतिवह्र्श्रोमाना प्रार्थयमानाव

सीताश्रेमाणानुवृत्त्याचप्रश्रयेणार्मेनच भर्तुर्मनोहरासाध्वीभावज्ञासाधुत्रियाभिया ३१ एकाराक्रीडविपिने [illegible] सर्वभोगसमन्विते
एकांते दिव्यभवने सुखासीनं रघूत्तमं ३२ नीलमाणिक्यसंकाशं दिव्याभरणभूषितं प्रसन्नवदनं शांतं विद्युत्पुंजनिभांबरं ३३
सीताकमलपत्राक्षी सर्वाभरणभूषिता राममाहकराभ्यां सालालयंती परावुजे ३४ देवदेवजगन्नाथपरमात्मन्सनातन चिदानंदा
दिमध्यांतरहिताशेषकारण ३५ देवदेवाः समासाद्य मामेकांते प्रुवन्नचः वरु श्रोर्थयमानास्ते वैकुंठगमनं प्रति ३६ त्वया
समेत श्चिच्छन्ना रामस्तिष्ठतिभूतले विसृज्यास्मान्स्वकं धामवैकुंठं च सनातन ३७ आस्तेत्वयाजगन्नाथश्रिरामुः कमललोच
नः अतोयेयाहि वैकुंठं त्वंयथाचेद्रघूत्तमः ३८ आगमिष्यति वैकुंठं सनाथान्नः करिष्यति इतिविज्ञापिताहं तेमयाविज्ञा
पितो भवान् ३९ यदुक्तं तत्कुरुष्वाद्य नाहमाज्ञापये प्रभो सीतायास्तद्वचः श्रुत्वा रामोध्यात्वाब्रवीत्क्षणं ४० देविजाना
मिसकलं तत्रोपायं वदामिते कल्पयित्वा मिषं देविलोकवादं त्वदाश्रयं ४१ त्यजामित्वां वनेलोकवादाद्भीतइ वापरः भ
विष्यतः कुमारौ द्वौवाल्मीकेराश्रमांतिके ४२

चोऽब्रुवन् ३६ निर्विषयचितः सविषयत्व संपादकत्वेन चिच्छक्तिरूपयामायया विसृज्यात्पत्वकास्वकं सनातनं धाम वैकुंठं च
हित्वा ३७ अतः प्रथमं त्वमागच्छ ततः स आगमिष्यत्येवश त्याविनाशाक्तिमता स्यात्तु मश्राकातवात् ३८ ३९ ४० लोकवाद रूपं
मिषं कल्पयित्वा ततो भीतः अपर इव पृथक्जन इव त्वां त्यजामि सर्वस्मापि स्वकल्पना रूपत्वात् इममपि तन्नमन्त दिकल्प्य विष्यामि
सीत्याशय: ४१ ४२

प्रत्ययार्थं सीतानेदृशीति विश्वासार्थं ४३। ४४ हास्यविषये प्रौढाश्चेनेकथासु सुता ४६ रहःएतज्जन्मविषये ४८ सीतामित्यादेः प्रतीति
शेषः तत्र द्विषयं किं शुभाशुभं वदंतीत्यर्थः शापितोसि स्वशपथ एवं पृच्छामीत्यर्थः ४८।४९ वेश्मप्रासादपरंपरा गृहं प्रवेशितवान् ५० यादृक्षे
नरावणेन हृता वलान्नीता सापि गृहं प्रवेशितेति अकृत्यमेतदिति शेषः ५१ किंचैवं सति अस्मदादीनामपि योषितो दुष्कर्ममर्षणं न योग्य स

दृशांनीदृशपतेर्गर्भः पुनरागतमेमेंतिकं लोकानां प्रत्ययार्थं त्वकृत्वा शपथमादरात ४३ भूमेर्विवरमार्गेण वैकुंठं पास्यसि ध्रुवं पश्चादहं
गमिष्यामि एव एव सुनिश्चयः ४४ इत्युक्त्वा तां विसृज्याथ रामो नानैकलक्षणैः मंत्रिभिर्मंत्रतत्वज्ञैर्वलमुख्यैश्च संवृतः ४५ तत्रोपवि
ष्टः श्रीरामः सुहृद्भिः पर्युपासत हास्यप्रौढकथासुज्ञाहासयंतः स्थिता हरिं ४६ कथाप्रसंगात संपृच्छ रामो विजयनामकं पौराजान
पदा मे किं वदंतीह शुभाशुभं ४७ सीतां वा मातरं वा मे [illegible] भ्रातृन्वा कैकयीमथ न भेतव्यं त्वयाह्यत्र हि शापितोसि ममोपरि ४८ इत्युक्तः
प्राह विजयो देव सर्वे वदंतीति कृतं सुदुष्करं सर्वं रामेण विदितात्मना ४९ किं तु हत्वा दशग्रीवं सीतामात्त स राघवः अमर्षं एहतः कृत्वा
स्ववेश्मप्रत्यपद्यत ५० कीदृशं तद्दृष्ट्वा तस्य सीतासंभोगजं सुखं यादृक्ता विजने शापे रावणेन दुरात्मना ५१ अस्माकमपि दुष्कर्म योषि
तां मर्षणं भवेत यादृक भवति वै राजा तादृश्यो नियतं प्रजाः ५२ श्रुत्वा तद्वचनं रामः स्वजनान्पर्यपृच्छत ते पि नत्वाब्रुवन रामम् एवमे
तन्न संशयः ५३ ततो विसृज्य सचिवान विजयं सुहृदस्तथा आहूय लक्ष्मणं रामो वचनं चेदमब्रवीत ५४ लोकापवादस्तु महान्सी
तामाश्रित्य समभवत सीतां प्रातः समानीय वाल्मीकेराश्रमांतिके ५५

हनयोग्यं भवेदभविष्यतीत्यर्थः तदेवस्पष्टयति यादृगिति नियतं नियमेन प्रजास्तादृशो भवति राज व्यवहारानुरूप व्यवहारा भवंतीत्यर्थः।
५२ ५३ ५४ लोकापवादः फलं समानीय अतः पुरान्निष्काश्य ५५

उत्त०
१२

रघेन पुनरायाहीत्युक्त्वा सीताया अपि रघेनन पनेसु चितं तत्सा स्नात्रयोक्तं तस्मात्क्रोधातिशय घोतयित्रमिव माहतवानसि अत्रार्थे विपरी
परीतो क्रौमद्धमयुक्तप्राय श्चित्तमित्यर्थः ५६ ५९ अतिमुग्धवत् अभ्यतवत शिष्यैः शिष्यमुखैः ६० मुनियोषिता मार्ययतए आयर्वपा
रस्तरीयेतितासी हस्तेदत्तवान् ६० परात्मनः विस्रो ६२ मुनिसेविताध्रिः मुनिभिः सेविते अध्रिर्यस्य मुनीनां सेवितध्री येनेतितिवा ६४
इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उत्तरकांडे चतुर्थः सर्गः ४ अयमगवान शिवो रोमलस्सरासंवाद मुखेन परतत्वमुपदेष्टु माहतत्र तिजगतां या

स्यकाशीघ्रं रघेनत्वं पुनरायाहि लक्ष्मण वक्ष्यसे यदि वा किं चित्त्रणमां हतवानसि ५६ इत्युक्तो लक्ष्मणो भीत्या प्रयत्रस्थायनानकं स
मंत्रैर्नीरघेरुत्वा तत्र गामसहसावनं ५७ वाल्मीकेराश्रमस्यांते त्यक्त्वा सीतामुवाचसः लोकापवादभीत्या त्वां त्यक्तवान् राघवो वने
५८ दोषोन कश्चित्तन्मे मातर्गच्छाश्रमपरं मुनेः इत्युक्त्वा लक्ष्मणः शीघ्रं गतवान् रामसंनिधिं ५९ सीतापि दुःखसंतप्ता विललाप
पातिमुग्धवत् शिष्यैः श्रुत्वा च वाल्मीकिः सीतां ज्ञात्वा सादरमस्पृक् ६० अर्घ्यादिभिः पूजयित्वा समाश्वास्य च जानकीं
ज्ञात्वा भवित्व्यं सकलम र्पयन्मुनि पोषितो ६१ तासां सं पूजयंति स्म सीतां भक्त्या दिने दिने ज्ञात्वा परात्मनो लक्ष्मी मुनि वाक्येन पो
षितः ६२ एमोपि सीतारहितः परात्मा वितानदक्षो बल आदिदेवः संत्यज्य भोगानखिलान्विरक्तो मुनिव्रतो भूत्मुनि सेविताध्रिः ६३
इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे उत्तरकांडे चतुर्थः सर्ग ४ ततो जगन्मंगलमंगलात्मना विधाय रामायणकीर्त्तिमुत्तमां
चचार पूर्वाचरितं रघूत्तमो राजर्षिवर्यैरभिसेवितं यथा १

त्रिमंगलानि आनंदास्तेषामुपजीव्यभूतं मंगलं ब्रह्मानंदः स एवात्मा स्वरूपं येन तेन एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंतीति श्रुतेर्मंग
त्वानां च मंगलमिति स्मृते श्च किं चैतेनां मंगलं कल्याणं यस्मात्तादृशकल्याणरूप आत्मस्वरूपं तेन तस्मादुत्तमां श्रोतृणां दीनां मोक्षदत्वेनात्युत्तमां
रामायणकीर्त्तिं वाल्मीक्यादिकृतनानाविधरामायणप्रवर्त्तिकां रावणवधादिजां कीर्त्तिं विधाय स्थितो रघूत्तमस्ततः सीतापरित्यागानं
तरं पूर्वैः स्ववंशजैराचरितं प्रजापालनसत्कथाश्रवणादिकं केवलं न पूर्वजैरेवचरितमिति न किंत्वन्यैरपि राजर्षिश्रेष्ठैर्यथाभिसेवितं तथा चचार
कृत वान् १

उदारगुरुरेव विश्वासलक्षणमहागुणवतीयद्वा उदारा दानशीला बुद्धिर्यस्य तेन पुरातनीः प्राचीनराजसंबंधिनीः शुभाः धर्मनिरूपिकाः प्रम
त्तस्य स्वगोमंडलमिश्रितब्राह्मणगोदानात्प्रमत्तस्य नृगस्य राज्ञो द्विजस्य शापात्तिर्यक्त्वमाहृते नाज्ञानकृतेन ब्रह्मस्वापहारेण परमधार्मिकस्या
पीदृश्यवस्थेति सर्वं याव्रल स्वविमुखतां धर्मरक्षितस्य चित्तं २ एकांते विजने उपस्थितं प्राप्तं विनयान्वितः सन् भक्त्या गुरुं रघुमित्रं बु
ध्वा प्रणम्य अनेन गुरूपसदनप्रकार उक्तः आसादितं शुद्धं भावनं भावनाकरणमंतःकरणं येन सः शुद्धांतःकरण इति यावत् भगवदुक्त
सत्कथाश्रवणेन शुद्धांतःकरण इत्यर्थः ३ हे महामते महती सर्वविषया मतिर्यस्य तस्य संबोधनं त्वं शुद्धबोधोसि अनवच्छिन्नचैतन्यरूपो
सि सर्वदेहिनामात्मासि जीवानां तस्मात् विवर्तात् अधीशोसि अंतर्यामित्वात् नियंतासि वास्तवमेराभावात् सर्वात्म त्वं श्रीपाधिकमे

रा० १ सौमित्रिणा पृष्ट उदारबुद्धिना रामः कथाः प्राह पुरातनीः शुभाः राज्ञः प्रमत्तस्य नृगस्य शापतो द्विजस्य तिर्यक्त्वमथाह राघवः २ कदा
लो० २ चिदेकांत उपस्थितं प्रभुं रामं मौलितपादपंकजं सौमित्रिरासादितशुद्धभावनः प्रणम्य भक्त्या विनयान्वितोब्रवीत् ३ त्वं शुद्धबो
म० ३ धोसि हि सर्वदेहिनामात्मास्यधीशोसि निराकृतिः स्वयं प्रतीयसे ज्ञानदृशां महामते पादाब्जभृंगाहितसंगसंगिनां ४ अहं प्रपन्नो
स्मि पदांबुजं प्रभो भवापवर्गं तव योगिभावितं यथांजसाऽज्ञानमपारवारिधिं सुखं तरिष्यामि तथानुशाधि मां ५ ॥ ॥

राज्ञ नियंतृ नियम्य भावो बोधः निराकृतिः अस्मदादिवत् स्वार्जितकर्माधीनशरीराकृतिरहितः ननु एवं सर्वैः कथमेवं न ज्ञायते अहं ज्ञा
नदृशां स्वयमेवं प्रतीयसे ज्ञायसे। नेतितानं वेदांतवाक्यज्ञानं तदेव दृक् दर्शनसाधनं येषां ते मामितिसंबंधसामान्ये षष्ठी नैरित्यर्थः ता
दृशा दृग्लाभस्तु त्वद्रूपधीनस्माह पादेति त्वच्चरणकमलभृंगैर्भक्तैराहितः कृतः संगो येषां तादृशानां संगः करणं संगवतां त्वच्चरणकमलसं
लग्नांतःकरणवतामित्यर्थः ४ अथ प्रार्थयते अहमिति भवस्य संसारस्यापवर्गो निवृत्तिर्यस्मात्तादृशं तव पदांबुजं प्रपन्नोस्मि शरणं
प्राप्तोस्मि योगिभावितं योगिभिः संसारमुक्तये भावितं अनेन तस्य भवापवर्गत्वे सदाचारः प्रमाणमुक्तं प्रार्थनीयमाह अपारवारिधिरु
पम ज्ञानं संसारमूलकारणं यथा सुखम् क्लेशेन तरिष्यामि तथा मामनुशाधि शिक्षय अपारवारिधिमित्यनेन सपारप्रसिद्धसमुद्रव्यति
रेक उक्तः अंजसा अनायासेन ध्वनिता ५

अ० त० ६
न ४

अथोत्तरमवतारयति श्रुत्वेति। रामः सौमित्रिवचः श्रुत्वा अथ यशोवाक्यालंकारेण हा श्रवणा [illegible] मवहितकाले एवमपन्नानो भक्तोमाति
संसारदुःखं हरतीति तादृशः तैर्मैवा प्रसन्नात्मा मादृशी नाम क्रानुग्रह प्रणाच धीर्यस्य सः क्षितिपाला तोरागं भूषणं भूनो ज्ञानरूपनमसत्उप
शांतये तेनार्थसंधिरार्थः श्रुतिभिः तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः इत्यादि श्रुतिभिः प्रपन्नं तत्फलकत्वेन बोधितं विज्ञानमात्मतत्व
ज्ञानमिति तिसामात्मतः प्रथमं प्राह ६ अथ यतादृशज्ञानसाधनाय बहिरंगांतरंगसाधनान्याह आदाविति स्ववर्णाश्रमेषु शास्त्रेणावर्णितास्ताः
अ॰ उ॰ त॰ क्रियानित्यनैमित्तिकयज्ञदानादिरूपास्ताः कृत्वा समासादित शुद्धमानसः प्राप्तांतःकरणशुद्धिः तत्सर्वमुपात्तसाधनः तदनु ज्ञानपू
र्वकमेवउपात्तानि संपादितानि साधनानि [illegible] शमदमादीनि येन तादृशः अनेन कर्मणां बहिरंगत्वं शमादीनामंतरंगत्वं स्फुटमेवो त॰ ६
१३ क्तं किंच शमदमवैराग्यदार्ढ्यपर्यंतं कर्मानुष्ठानमेवेति सूचितं तेन तत्तत्कर्मानुष्ठानेन समाप्य तत्त्यक्त्वा सन्यसेदिति यावत् आत्मलब्धये आत्म

श्रुत्वाथ सौमित्रिवचो विलं(?)नदा प्राह प्रपन्नार्तिहरः प्रसन्नधीः विज्ञानमज्ञानतमोपशांतये श्रुतिप्रपन्नं क्षितिपालभूषणं ॥ ६ ॥ आदौ स्व
वर्णाश्रमवर्णिताः क्रियाः कृत्वा समासादितशुद्धमानसः समाप्य तत्पूर्वमुपात्तसाधनः समाश्रयेत्सद्गुरुमात्मलब्धये ७ क्रिया शरीरो
द्भवहेतुरादृता प्रियाप्रियौ तौ भवतः सुरागिणः धर्मेतरौ तत्र पुनः शरीरकं पुनः क्रिया चक्रवदीर्यते भवः ८ ॥ ७ ॥

ज्ञानायतत्फलकामस्तत्वमस्यादिवाक्यार्थविचाराय सद्गुरुं श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमित्यादिलक्षणलक्षितं समाश्रयेत् सेवेत अनेन स्वयमुत्पन्नविवेके
न स्वयमेव वाक्यार्थविचारः क्रियमाणो न फलायेति सूचितं ७ संसारस्य भ्रमितचक्ररूपत्वात् तन्निवृत्तेः तत्कारणाज्ञाननिवृत्तिमूलक
त्वात् ज्ञाननिवृत्तेः श्रुतत्वात् ज्ञानैकसाध्यत्वात् तत्वज्ञानस्य च वेदांतविचारसाध्यत्वात् तदर्थं गुरुसमाश्रयणमित्याह क्रियेति भवः संसारश्च
क्रवद्विपरिवर्तमानः ईर्यते कथ्यते तेन दैवोपपादयति आदृता आदरात् पूर्वजन्मार्जिता क्रिया एतस्य शरीरोद्भवस्य जन्मनो हेतुः न च जन्म
निः सुरागिणो विषयाभिलाषवतः तौ शास्त्रप्रसिद्धौ धर्मेतरौ धर्माधर्मौ प्रियाप्रियौ सुखदुःखजनकौ भवेतः कस्यचिद्धर्म एव ह
स्वत्वबुध्या प्रवृत्तिः कस्यचिदधर्म एव कदाचिदिमयप्रसंगः एवं तत्तोत्पादितकर्मणा पुनः शरीरं पुनः क्रिया इत्येवं चक्रवद्विपरिवर्तनं यथा
चक्रे भ्राम्यमाणे ऊर्ध्वभागः कदाचिदुपरि उपरितनस्त्वधः पुनरुपरि पुनरधः एवं जन्मक्रिययोर्जन्यजनकभावेन पारंपर्यं इति निबोध्यं ८

ने२

नस्यचाज्ञानमेवमूलमित्याह ज्ञानमेवेति अत्र विधौ संसारनिवृत्तिलक्षणे निवृत्तिलक्षणे कर्त्तव्येऽर्थे न[illegible]नमेव मूलकारणत्वात् ज्ञानहीनमे
व विधीयते साधनत्वेनेति शेषः ननु कर्मैव तन्नाशकमस्तु किं ज्ञानेनेत्याशंक्याह विद्येवतानमेवतन्नाशविधौ मूलाज्ञाननाशजनने पटीय
सी समर्था न कर्म समर्थमिति शेषः यतस्तत्र ज्ञे अज्ञानजे आत्मस्वरूपाज्ञानजन्ये देहाद्यभिमानजन्यत्वात्कर्मणो ज्ञानजन्यत्वं यो ध्वंसं
नु तज्जन्यस्यापि तन्नाशकत्वं दृष्टमग्निकर्कघादौ दृष्टमित्याशंक्य तज्जन्यत्वं वा तन्नाशकत्वे प्रयोजकं किंतु सविरोधत्वमेवेत्याह यत्सविरोधं
न हीरितं नाशकमुक्तमित्यर्थः ८ अत एकेव मे कर्मणा नाज्ञानहानिरित्याह नाज्ञानेत्यादि यतः कर्मणा विरोधाभावान्नाज्ञानेनाशो नापि
ग नाशो न स्ततः कर्म तु हानात् पुनः पुनः सहोत्थशुभफलत्वात् देहेषु विशिष्टं कर्मैवोद्भवेत् कर्मणाश्च पुनः संसार एवेति ननु किं भक्त्या ज्ञानतत्त्वस्मा
द्बुधो विवेकी ज्ञानविचारवान् स्यात तेन नेति ज्ञानं वेदांतवाक्यं तद्विचारवान् भवेत् १० इहानीं ज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वे वक्तुं ज्ञानकर्मसमुच्चयवादं दूषय

अज्ञानमेवास्य हि मूलकारणं तद्धानमेवात्र विधौ विधीयते विद्यैव तन्नाशविधौ पटीयसी न कर्म तज्जं सविरोधमीरितं ९ नाज्ञानहा
निर्न च रागसंक्षयो भवेत्ततः कर्म सदोषमुद्भवेत् ततः पुनः संसृतिरप्यवारिता तस्माद्बुधो ज्ञानविचारवान्भवेत् १० ननु क्रिया वेद
मुखेन चोदिता यथैव विद्या पुरुषार्थसाधनं कर्त्तव्यता प्राणभृतः प्रचोदिता विद्यासहायत्वमुपैति सा पुनः ११ कर्माकृतौ
दोषमपि श्रुतिर्जगौ तस्मात्सदा कार्यमिदं मुमुक्षुणा ननु स्वतंत्रा ध्रुवकार्यकारिणी विद्या न किंचिन्मनसाप्यपेक्षते १२

यानुवदति सार्धेन नन्विति शंकायां यथा विद्या वेदमुखेन श्रुतिस्मृतिपुराणलक्षणेन ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिना पुरुषार्थसाधनमु
क्ता तथाऽभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिः तथैव ज्ञानकर्मभ्यां प्राप्यते ब्रह्म शाश्वतमित्यादिना क्रियापि तत्साधनत्वेनोक्ता
किंच क्रियाकर्तव्यतात ती र्यार्थे प्रथमा कर्तव्यतया आवश्यकत्वेना आवश्यकर्तव्यतया प्रचोदितानि त्यनैमित्तिकरूपा एवं च तद
करणे प्रत्यवायोत्पत्त्या ज्ञानोत्पत्तिरेव न स्यात्तस्मात्सा पुनर्विद्यायाः सहायत्वं प्राप्नोति घटे जननीये यथा दंडचक्रादीनां परस्परं सह
यता ११ कर्तव्यतेति श्लोकमेव विवृणोति कर्मेति व्रीहवा एव देवानामयोग्निमुपासयते यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति श्रुतिः तत्र सिद्धां
तीषाकते तन्वितिध्रुवां स्थिरं कार्यं परं पुरुषार्थं मोक्षजनिकं विद्या यतः स्वतंत्रा विनापि सहायेन स्वकार्यसंपादने समर्थो तेजसि मिरति
र्चनेन समर्थमनसापि किंचित्सहायमन्तव्यस्तु नायेक्षते तत्त्वापफलजननीये सहायांतरसंभावनापि नेति भावः अनेन विद्याफलजनने तिरपे
य

समुच्चयवादीपरिहरति नेतित्यादिना। नेत्यर्थः सत्यकार्यः अथ यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवतीत्यादिवेदेन बोधितास्थिरकार्योपि अध्वरः यथा
स्थानपिकारकादिकान् आराद्उपकारप्रयाजानुयाजादीनिरे प्रकालादीनिव काश्यते तथा विद्यापि अग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिविधिवाक्यजनितसम
हेनप्रकाशितैः कर्मभिः सहितैव मुक्तये विशिष्यत इत्यर्थः विद्याफलदाने कर्मापेक्षा अंगित्वात् प्रयाजाद्यंगापेक्षदर्शादिवदिति सत्रातिपेक्षा
नुमानं मनेन सूचितं १३ तदनुपसिद्धान्ती दूषयति केचिदिति यत्केचिदितर्कवादिन इति ज्ञानकर्मणी समुच्चित्य मुक्तिसाधनत्वं वदंति तदयुक्तम्
यथा केवलं कर्म मोक्षसाधनमित्यसत् तथा तन्मिलितमप्यसत् तत्र हेतुरुदृष्टविरोधकारणात् दृष्टो यो विरोधः स रूपात्कारणात्तरे सहित्यर्थः विरोधमेवाह दे
हाभिमानात् क्रिया वर्धते अनात्मनि देहादावात्मत्वाभिमानात् क्रियावृद्धिः विद्यानुगताहंकृतितः गताहंकृतिर्यस्मात् स्वनष्टाहंकृतेः प्रसिध्यति

नसत्यकार्योपि हि यद्वदध्वरः प्रकांक्षतेन्यानपि कारकादिकान् तथैव विद्या विधितः प्रकाशितैर्विशिष्यते कर्मभिरेव मुक्तये १३ के
चिद्वदंतीति वितर्कवादिनस्तदप्यसद्दृष्टविरोधकारणात् देहाभिमानादभिवर्धते क्रिया विद्यागताहंकृतितः प्रसिध्यति १४
विशुद्धविज्ञानविरोचनांचिता विद्यात्मवृत्तिश्चरमेतिभण्यते उदेति कर्माखिलकारकादिभिर्निहंति विद्याखिलकारकादिकं १५

सर्वाविमक्तिकास्तसिः एवं चाहंकारसत्तामूलकत्वात् क्रियाज्ञानयोः समुच्चयो विरुद्ध इत्यर्थः १४ अथ पूर्वपक्षयुक्तानुमाने दूषयन् विद्या
स्वरूपमाह विशुद्धेति विशुद्धं विज्ञानं येभ्यस्तेषां वेदांतवाक्यानां यद्विशेषेणारोचनं तत्त्वयोरभेदावलोचनं विचारस्तेनांचिता प्रापिता
या चरमा आत्मवृत्तिर्ब्रह्माकारांतःकरणवृत्तिः सा विद्येति भण्यते विद्वद्भिरिति शेषः पुनः समुच्चयवारणाय विद्याकर्मणोर्वैषम्यमाह क
र्म यज्ञादि अखिलकारकादिभिः कर्तृकर्मादिभिरंगैः सह हितं सत् उदेति फलायोन्मुखं भवति विद्या पुनरखिलकारकादि निहंति तत्र कर्तृत्वा
दिबुद्धिं निहंति सकलव्यापारपरित्यागेन ब्रह्मणि समाप्तिर्हि विद्या अतः साचोत्पन्नौ चित्तशुद्धिद्वारा कर्मसापेक्षा स्वफले ज्ञानयितव्येत
त्रिरये क्षैव अन्यथा विद्यास्वरूपस्यैव भंगापत्तेरिति पूर्वपक्षयुक्तानुमाने हेतोरसिद्धिरिति भावः १५ ॥ छ ॥ छ ॥

आ०प्र० २

उपसंहरन्मुमुक्षोर्वृत्तिप्रकारमाह तस्मादिति विद्याविरोधात् विद्यायाः कर्मणा सह विरोधेन समुच्चयो न भवेत्तस्मात् सुधीर्मुमुक्षुरशेषतः कर्म त्यजेत्
तत्काम्यं तु सर्वथा त्याज्यमेव नित्यनैमित्तिकं यावच्चित्तशुद्धि कर्तव्यमेव ततोपि चित्तशुद्धिलाभे चित्तस्थैर्यपर्यन्तं कर्तव्यमेव ततस्तदनुसंधानप्रतिबंधक
त्वात्प्रयोजनाभावाच्च तत्त्यक्त्वा त्याज्यमेवेति भावः इदानीं मुमुक्षोः कर्तव्यमाह निवृत्ताः सर्वेभ्य इन्द्रियाणां गोचरा विषयाः शब्दादयो यस्मात्तादृशः
सन् आत्मनः सच्चिदानन्दस्यानुसंधाने एव परमनयं प्राप्य स्यात् तथाविधो भवेत् अत्रेन्द्रियप्रत्याहारः कर्तव्यत्वेनोक्तः ततः श्रवणप्राणायामाद्य
र्थोऽस्तिस्म १६ रागविरागिभेदेन कर्मणां कर्तव्यता कर्तव्यतेत्याह यावदिति मायया विद्यया शरीरादिषु तावदात्मधीरहंकर्तृत्वादिरूपा
पावद्वर्तते तावद्विधिवादकर्मणां विधिर्यज्ञेतेत्यादिश्रुतिवाक्यकर्तव्यतावोधकोये वाक्य कर्मणां विधेयो वशवर्तीति कर्ता भवेत्ततः श्रवणमननादि

तस्मात्त्यजेत्कार्यमशेषतः सुधीर्विद्याविरोधान्न समुच्चयो भवेत् आत्मानुसंधानपरायणः सदा निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तिगोचरः १६
यावच्छरीरादिषु माययात्मधीस्तावद्विधेयो विधिवादकर्मणां नेतीति वाक्यैरखिलं निषिध्य तत् ज्ञात्वा परात्मानमथ त्यजेत्क्रियाः
१७ यदा परात्मात्मविभेदभेदकं विज्ञानमात्मन्यवभाति भास्वरं तदैव माया प्रविलीयतेऽञ्जसा सकारका कारणमात्मसंसृतेः १८

मेद की

खिलं जगत् नेति नेतीति वाक्यैः अथात आदेशो नेति नेतीत्यादिवाक्यैर्निषिध्य मिथ्यात्वेन निर्णीय तद्विलक्षणं गतया सत्यत्वेन परात्मस्वरू
पं ज्ञात्वा क्रियास्त्यजेदिति रूपितमेतत् १७ आत्मविज्ञानेन सस्य बहुफलं विद्यानिवर्तनं स्याह यदेति आत्मनि गुणोतः करणोपरीत्य नश्वरा
त्मात्मनो जीवस्य च यो विभेदो मायातः कारणरूपोपाधिद्वयकृतो विभेदो भेदस्तस्य भेदकं नाशकं भास्वरं प्रकाशशीलं यद्विज्ञानं तदर
स्वाप्तममर्द नश्वरं कं ब्रह्माकाराः खंडा वृत्तिर्यदा भाति असंभावनादि तिरस्कारे रागद्वेषितैरेव सकारका ज्ञानांतरप्राप्तकर्मसहिता या तत
जीवोपाधिभूता विद्यांजसा सद्य इति विलीयते न श्यति ननु तन्नाशेपि संसारनाशः कथं ततो माया विशेषणं आत्मसंसृतेः कारणं संसा
रस्योपादानकारणमेवं च तन्नाशे कार्यनाशो भवत्येवेति भावः १८

उक्तमेवार्थं पुनर्वैशद्यायाह अक्षतीति तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिरूपैः प्रमाणैः समुत्पन्नेन ज्ञानेन नाशिता सा अविद्या कथमपि कार्यकारिणी भविष्यति का कु
त्रसर्वथा नेत्यर्थः अस्मतः कार्यकारित्वासंभवादिति भावः पुनस्तस्मान्नोद्भवेदित्याह विज्ञानमात्रादिति अमलाद्द्वितीयतः शुद्धाद्वितीयात्मविषयक
विज्ञानमात्रादितरो सहकृतात्त्रिविधात्मन परिपाकजातं ज्ञानाद्यतो न द्वातस्मात्सा पुनर्न भविष्यति रज्ज्वज्ञानमूलकसर्पस्पर्शज्ञानेन निवृत्तस्य य
था न पुनरुत्पत्तिरिति भावः १९ विद्याया इतरनिरपेक्षाया एव मोक्षकारणत्वमुक्तं युक्तिपूर्वकं पुनः कथयति यतस्तदा [illegible] यदि न द्वातत्त्वं ज्ञा
नेन नाशिता तामा न पुनः प्रसूयते नोत्पद्यते तदाकाररताभावादाह हे मतिः कथं भवेत्क अथमपि न भवेदित्यर्थः तदभावाज्ज्ञातत्वात् केवलमभाव इति स्व पूलजननेसाध्यते
त्रा इतरनिरपेक्षैव नाकिमप्यपेक्षते द्वितीयस्यासंभवात् अतः केवला सहायैव विमोक्षाय विभातितत्फलिका भवतीत्यर्थः २० अत्रार्थे श्रुतिरपि प्रमाणमि
त्याह सेति सा प्रसिद्धा न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुरित्यादिका श्रुतिः । यथा श्रुतिः प्रशस्तानां मध्ये वारैः प्राशस्तेन बोधिता नाम विक

वि १ श्रुतिप्रमाणाभिर्नाशिता सा कथं भविष्यत्यपि कार्य[illegible]कारिणी विज्ञानमात्रादमलाद्द्वितीयतस्तस्मादविद्या न पुनर्भविष्यति १९
यदि स्म न ह्वा नु पुनः प्रसूयते कर्त्ताहमस्येति मतिः कथं भवेत् तस्मात्स्वतंत्रा न किमप्यपेक्षते विद्या विमोक्षाय विभाति केवला २० सा तैत्ति
रीयश्रुतिराह सादरं न्यासं प्रशस्ताखिलकर्मणां स्फुटं एतावदित्याह च वाजिनां श्रुतिर्ज्ञानं विमोक्षाय न कर्म साधनं २१ विद्यासमत्वेन
तु दर्शितस्त्वया क्रतुर्न दृष्टान्त उदाहृतः समः फलैः पृथक्त्वाद्बहुकारकैः क्रतुः संसाध्यते ज्ञानमतो विपर्ययं २२ ॥ ॥

मेरणां न्यासं त्यागं सादरं स्फुटमाह न तु कर्मसमुच्चयमित्यर्थः तथा वाजिनां वाजसनेयिनां एतावदरे खल्वमृतत्वमित्यादिका ज्ञानं विमोक्षाय साध
नं न कर्मेत्येतदाह २१ अहंकारतस्य रूपकारणादेव प्रमातृक्रियाज्ञानयोर्वैषम्यमुक्त्वा फलमयुक्तमपि वैषम्यमाह विद्येति हे समुच्चयवादिन्
त्वया क्रतुरग्निहोत्रादिर्विद्यासमत्वेन दर्शितः परं तु समो दृष्टान्तो नोदाहृतः अनेन क्रतुर्विद्यासमः श्रुतिबोधितकर्तव्यताकत्वादित्यनुमानं नि
रस्तं दृष्टान्ताभावात् अन्वयेनानुमानेन व्यतिरेकीति भावः एतेन व्याकरे विस्तरेण प्रपंचितेन तु विद्याकर्मणी समे एकफलत्वात् [illegible] इव इति स्मा
नमिति चेत्तत्राह फलैः पृथक्त्वात् बहुस्वर्गादि तयोर्याफलानां भेदादित्यर्थः एवं च स्वस्वरूपाप्तिर्द्वो हेतुरिति भावः समानुकारकत्वमपि हेतुर्नेत्याह
क्रतुर्बहुभिः कारकैः रहं ममताभिमानरूपैः रागद्वेषादिभिः अहं हे [illegible] कालादिभिरितियमे असाध्यते ज्ञानं तु ततो विपर्ययं वर्तते न तयोः साम्यमिति भावः

२२

नचकरणो ऽसमवायमिथ्याकर्मकार्यमितिचेन्नेत्याह समसमवाय इतिकर्मत्यागे हि नित्यं येनाहं असमवायसहितो भविष्यामीत्येवं शुद्धात्मनि स्वनात्मधर्म
स्याधीरस्य तत्वज्ञानविकलस्य प्रसिद्धं न तु तत्वदर्शिनः तस्माहं बुधैः २२ भावात पापादेरनात्मधर्मता निश्चयाद्यतस्माद्बुधैः कर्मक्रियात्मभिः खसर्थैतती
याक्रियाफलासक्तः चिन्ताना विधानतो विधानेनेतिकर्तव्यतया पुक्तं कर्मविधिभिरवश्यकर्तव्यतयाबोधितमपित्याज्यमित्यर्थः २३ अथ विरक्तस्यका
र्यमाह अद्वैतेति गुरुशास्त्रयोर्विश्वासः अज्ञातरन्वितो मुमुक्षुः शुद्धमानसोपि निष्कामकर्मानुष्ठाना[illegible]द्धमानसः श्रीगुरोः प्रसादाश्च श्रुतस्तत्वमसीति वाक
तः आत्मात्मजीवयोरैक्यात्म्यं विज्ञाय मननं निदिध्यासनपरिपाकाभ्यां साक्षात्कारस्य च एवार्थः साक्षात्कृत्यैवसुखी भवेत् सकलदुःखहीनो भवेदित्यर्थः
अप्रकंपनः विषयाभिलाषाक्षोभितान्तःकरणः २४ मूलवाक्यविवरीतुं वाक्यार्थस्य पदार्थस्य पूर्वार्थबोधपूर्वकत्वमाह आदाविति विधानतः ध्यानमाह
राहित्येन वाक्यार्थविज्ञानस्य विधावुक्तत्वेऽप्यादौ प्रथमं मुख्यमिति यावत् पदार्थावगतिः कारणं हि प्रसिद्धं तत्स्वपदत्रयं तत्वमसीति तत्त्वं तत्पदार्थः पर

समसमवायोऽहमित्युक्तात्माधीरस्य प्रसिद्धं न तु तत्वदर्शिनः तस्मात् बुधैः स्यात्ममपि क्रियात्मभिर्विधानतः कर्मविधिप्रकाशितं २३ अज्ञानान्वितस्य
त्वमसीति वाक्यतो गुरोः प्रसादाद्विशुद्धमानसः विज्ञायैकात्म्यमथात्मजीवयोस्सुखीभवेन्मेरुरिवाप्रकंपनः २४ आदौ पदार्थावगतिर्हि कार
णं वाक्यार्थविज्ञानविधौ विधानतः तत्वंपदार्थौ परमात्मजीवकावसीति चैकात्म्यमथानयोर्भवेत् २५ प्रत्यक्परोक्षादिविरोधमात्मनोर्वि
हाय संगृह्य तयोश्चिदात्मतां संशोधितां लक्षणया च लक्षितां ज्ञात्वा स्वमात्मानमथाद्वयो भवेत् २६

मात्मा सर्वज्ञत्वादिगुणः त्वंपदार्थो जीवः अनयोस्तत्वंपदार्थयोरैक्यात्म्यं बोधकमसीतिपदं २५ ननु सर्वज्ञत्वादिगुणस्येशस्य किंचिज्ज्ञत्
त्वधर्मवता जीवेनैकात्म्यं विरुद्धमित्याशंक्याह प्रत्यगिति अहं बुद्धिवेद्यत्वं प्रत्यक्त्वं जीवधर्मः परोक्षत्वमीशधर्मस्तदादिधर्मरूपं मात्मनोः पर
मात्मजीवात्मनोर्विरोधं विहाय प्रत्यक्त्वं तयोः संशोधितां शुद्धिं भिः सम्यग्विचारितां तत्वंपदाभ्यां शक्ताभावे पि वस्तुमाराप्रकारया लक्षणा
यालक्षितां ज्ञातां चिदात्मतां संगृह्य तत्वंपदे तोपस्थिति विषयां कृत्वा स्वमात्मानं तथा ज्ञात्वा [illegible] ऐक्यं ज्ञात्वा ज्ञानेन तदन्यद्वयो भवेत् चित्स्व
रूपतां प्राप्तस्स्वयं भवेत् सर्वमपि तत्वरूपं एव विस्मृतकंठचामीकरन्यायेन च तत्त्वमसि इति तत्त्वेतिउक्तं अयं भावः तत्वंपदयोर्वाच्यार्थौ वाच्यलक्ष्य
आतत्त्वतस्य स्वमायोपाधिः सर्वज्ञत्वादिविशिष्टो वाच्यः त्वंपदस्यापि किंचिज्ज्ञत्वादिविशिष्टो ऽविद्योपाधिरविद्याविद्यान्तःकरणो
पाधिर्वाच्यः उभयोरपिविशिष्टयोरंशयोस्त्यागे नशुद्धचिदात्मा लक्ष्यः तत्र वाच्ययोर्विरुद्धधर्मकत्वादैक्यासंभवेपि लक्ष्ययोरैक्यं निर्बाधमेवेति २६

त्म्य ४
च्योः २

अ॰उ॰त॰ १६

उक्तो लक्षणास्वरूपमाह एकात्मकत्वादिति जहतीलक्षणा जहत्स्वार्थलक्षणा यथा गंगायां घोष इत्यत्र गंगापदार्थस्य प्रवाहस्य घोषाधारतानुपपत्त्या सर्व
थात्स्वार्थत्यागेन तीररूपार्थलक्षणा सा प्रकृते न एकात्मकत्वात् विशेष्यांशस्यैकत्वात् सर्वथा स्वार्थत्यागाभावात् न वाऽजहल्लक्षणाऽजहत्स्वार्थल
क्षणावत्त्वमपि अत्र न सम्भवति यथा काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादौ काकपदस्य स्वार्थात्यागेनैव दध्युपघातके लक्षणा सापि न विरोधतः विशेषणत्या
गेन सर्वथा स्वार्थत्यागाभावात् अतो भागलक्षणा जहदजहल्लक्षणा युज्यते अदोषतः पूर्वोक्तदोषाभावात् विशेष्यांशस्यात्यागो विशेषणांशस्य त्या
गाच्च तत्त्वंदृष्टान्तः सोऽयंपदार्थाविव यथा सोऽयं देवदत्त इत्यत्र तद्देशादिविशिष्टोऽतीतानुभवविषयो वा तत्पदार्थः एतद्देशादिविशिष्टोऽनुभूयमा
नो वेदशब्दार्थः तयोश्च विरुद्धविशेषणकत्वादैक्यासंभवेन देशादिरूपविशेषणत्यागेनानुभवगतातीतत्वादिविशेषणत्यागेन वा लक्षणयैक्यमेत
द्वदिति भावः २७ अथात्मनोऽस्य जीवोपाधिमाह रसादीति रसा एव पंच आदिर्येषां तानि पंचीकृतानि यानि भूतानि तेभ्यः संभवो यस्य तत्तथा पं
चीकरणं चेत्थं एकैकं भूतं द्विधा विभज्यते तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्यते ते भागा नोऽन्येतरभूतचतुष्टयीयार्धभागचतुष्टये संयोजने एकैकभूतं पंचा

एकात्मकत्वाज्जहती न संभवेत्तथाऽजहल्लक्षणता विरोधतः। सोऽयंपदार्थाविव भागलक्षणा युज्येत तत्त्वंपदयोरदोषतः २७ रसादि
पंचीकृतभूतसंभवं भोगालयं दुःखसुखादिकर्मणां। शरीरमाद्यन्तवदादिकर्मजं मायामयं स्थूलमुपाधिमात्मनः २८ सूक्ष्मं म
नोबुद्धिदशेन्द्रियैर्युतं प्राणैरपंचीकृतभूतसंभवं। भोक्तुः सुखादेरनुसाधनं भवेच्छरीरमन्यद्विदुरात्मनो बुधाः २९

त्मकं भवति भागाधिक्यात् व्याप्तिविकृतया भूतादिव्यवहारोऽपि सुखदुःखयोरादीनि कारणानि यानि कर्माणि तेषां भोगस्तत्कर्मजसुखदुःखा
[illegible] नुभवस्तस्यालयं आश्रयं भूतमाद्यन्तवत् उत्पत्तिनाशयोगि आदिकर्मजं प्रारब्धीयकर्मजन्यं मायामयं पुरपरयामा
याधिकारस्तद्विकारभूतविकारत्वात् एतच्छरीरं आत्मनः स्थूलमुपाधिं विदुरिति शेषः २८ अथ सूक्ष्मोपाधिमाह सूक्ष्ममिति बुधा अत्र स्थूलशरी मे
रविलक्षणं शरीरं लिंगदेहाख्यमात्मन उपाधिं विदुः तत्स्वरूपमाह सूक्ष्ममेव सूक्ष्मसंज्ञं विशेषं मनोबुद्धिदशेन्द्रियैः प्राणैश्च युतं संकल्पात्मकं मनः नि
श्चयात्मिका बुद्धिः घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्रेति पंच ज्ञानेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्मेन्द्रियाणि प्राणापानव्यानोदानसमाना राम
ख्याः प्राणास्तैर्युतं एतत्सप्तदशांशसमुदायात्मकं तदाधारभूतान्याह अपंचीकृतभूतसंभवं तदुक्तं अत एवादृश्यं तथा भोक्तुः सुखादेः सुखदुःखा १६
नुभवस्यानुसाधनं स्थूलशरीरस्येतरत्रगतस्यैव भोगसाधनत्वमिति भाव- एतद्वियोगेनैव मरणव्यवहार इति बोध्यं २९ ॥ ॥

शति जीवोपाधिद्वयमुक्त्वा ईशोपाधिमाह अनादीति अनादि उत्पत्तिहीनं नानाविधपरिणामशालितया परिणामरूपेणानश्वरमिति अनादित्वमाश्री
त्यास्य चितेः अतिबाध्यं सत्त्वासत्त्वाभ्यां निर्वक्तुमशक्यं कारणं सकलप्रपंचस्य जनकं ईदृशी माया तु ब्रह्मणः परं ईश्वरव्यवहारसंपादकत्वात्कुल
हूं प्रधानं शरीरकं स्वार्थकः एवमुपाधिभेदादेकमेव चैतन्यं यतः पृथक्स्थितं जीव ईश इति भेदबुद्धिविषयमतो लसत्तायोपाधिपरित्यागेन स्वात्मानमा
त्मनि अवधारये भेदे न जानीयात्तत्क्रमात् श्रवणमनननिदिध्यासनक्रमेणेत्यर्थः ३० अथवा कार्यविचारफलमाह कोशेष्विति आनंदमये स्वप्रल
त्वेऽन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयेषु चतुर्षु कोशेषु तत्तत्संगात्तत्तदाकृतिर्विभाति यथा जपादिसंगात्स्फटिकोऽनेकाकृतिर्भाति आनंद
मयस्यापि जीवत्ववादिनां तु तेन सह पंचसु कोशेष्विति बोध्यं अस्मिन्नात्मनि कोशेषु परितो विचारिते सम्यग्विचारिते सति अयमात्मा असंगरूपः अ
न्नमयादिभिः संगरहितः असंगो न हि सज्जत इति श्रुतेः अतो ह्ययं विज्ञायते स्थूलोहमित्यादि स्वस्वतत्तत्कोशसंगात्प्रतीतिः स्फटिक

अनाद्यनिर्वाच्यमपीह कारणं माया प्रधानं तु परं शरीरकं उपाधिभेदात्तु यतः पृथक्स्थितं स्वात्मानमात्मन्यवधारयेत्क्रमात् ३०
कोशेष्वयं तेषु तु तत्तदाकृतिर्विभाति संगात्स्फटिकोपलो यथा असंगरूपोयमजो यतोऽद्वयो विज्ञायतेऽस्मिन्परितो विचारिते ३१
बुद्धेः त्रिधा वृत्तिरपीह दृश्यते स्वप्नादिभेदेन गुणत्रयात्मनः अन्योन्यतोस्मिन्व्यभिचारतो मृषा नित्ये परे ब्रह्मणि केवले शिवे ३२

वत तत्वत्तस्मात्तु न तथा प्रतीतिरिति भावः एवं तत्तदुपाधिसत्तत्तद्रूपताप्रतीतिनिरास एव विचारफलमिति भावः ३१ जाग्रदाद्यवस्थापि बु
द्धिधर्मो नात्मधर्म इत्याह बुद्धेरिति इह आत्मनि स्वप्नादिभेदेन जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभेदेन या त्रिधा वृत्तिर्दृश्यते सापि गुणत्रयात्मनः सत्वरजस्त
मोरूपगुणत्रयस्वरूपाया बुद्धेः ~~शिशि इह आत्मनि स्वप्ना~~ धर्म उ तावदवस्थात्रयस्योक्तगुणमूलकत्वादेतदवस्थात्रयस्यास्मिन्नवस्थात्रयसाक्षि
णि आत्मनि भानं तदाध्यासनिबंधनं न तु वास्तवमित्यर्थः अन्योन्यतो व्यभिचारतस्तत्स्वाप्नावस्थात्रयस्य स्वरूपतो मृषात्वात्तत्तद्रा
न स्वप्नस्य जाग्रत्वमेव स्वप्नकाले जाग्रत्सुषुप्त्योरभावात् जाग्रति इतरद्वयस्याभावात् सुषुप्तावितरयोरभावात् परस्परं व्यभिचारो बोध्यः आत्मन
स्तदाश्रयत्वं विशेष्य नित्ये उत्पत्तिनाशशून्ये परे गुणत्रयातीते ब्रह्मणि व्यापके केवले असंगे शिवे आनंदरूपे एवंभूते सदैकरसे
परस्परव्यभिचारिधर्मभानं न संभवतीति भावः ३२

पा२ ५४ ५१ मैः४ गा२

...प जगत् देहेन्द्रियादिरस्य समहंत्वनेन हानोपादानबुद्धिं विषयं न कुर्यात्। किंतु उदासीन स्तत्र भवेत्। ननु देहेन्द्रियादि
...सारं मिथ्यैव तत् ५

सु॰ उ॰ त॰ २२

अथ तात्पर्यवाच्यं संसारमूलभूतां वृत्तिमाह देहेति एषां संघातस्ततरेत राध्यासविषयात् अज्ञस्य यावद्वियोबुद्धेस्तत्तिलमोसृकलत याऽकुल
क्षरणात् अतत्वस्यापि कार्यावस्थारिवर्त्तते तावद्भवोद्भवे संसारोद्भवो भवेत् तमः परंरजसोऽपुपलक्षणं रजस्तमःप्रधाना बुद्धिः संसारहेतुत्वा
त्सर्वथा त्याज्येति भावः ३३ कृतमहावाक्यविचारस्य कर्त्तव्यमाह नेतीति अथात् आरोपेण नेति नेतीति प्रमाणेन निराकृतं मिथ्यात्वेन गृही
तमखिलं जगद्येन सः ततो हृदा सत्वप्रधानेन मनसा सम्यगात्मा दितं चित्तलक्षणं घनामृतं दुःखासंभिन्नसुखं च येन सः स्वर्गादि तु परिणा
मदुःखत्वात्तत्वं भिन्नं ज्ञानलाभात् काय मुपजीव्य स्वात स्वत्यागात् तत्त्वाग्रोऽप्य दृष्टान्तदर्शनेन परिहरति यथा तत्वावान् ज्ञातः सुद्रसोमाधु
र्य येन तादृशो नारिकेलनारेणा हिफलांतर्वर्त्तसंभः पीत्वा तत्स्थानं भूतं तत्फलं जहाति तत्रोदासीनो भवति तद्वत् सर्वं दृश्यसारांशो ब्रह्मतत्त्वा

देहेन्द्रियप्राणमनश्चिदात्मनां संघातमजस्रं परिवर्त्तते धियः वृत्तिस्तमोमूलतयाऽज्ञलक्षणा यावद्भवेत्तावदसौ भवोद्भवः ३३
नेति प्रमाणेन निराकृताखिलो हृदा समास्वादितचिद्घनामृतः त्यजेदशेषं जगदात्तसद्रसं पीत्वा यथांभः प्रजहाति तत्फलं ३४
कदाचिदात्मा न मृतो न जायते न क्षीयते नापि विवर्धते नवः निरस्तसर्वातिशयः सुखात्मकः [illegible] स्वयंप्रभः सर्वगतोऽयमद्वयः

भे सतिनिःसारं दृश्यं नोपादेयं नापिहेयमिति भावः तयोर्भयादिसंभावनातद्धेयमित्युच्यते ३४ इतरस्मानित्यत्वेन तत्त्रैवैराग्यार्थमात्मन
एव नित्यसत्वमाह कदाचिदिति कदापीत्यर्थः अनवः उत्पत्यनंतरं विद्यमानो हि नवः तेन जन्मानंतरास्तित्वव्यावर्त्तितं नवत्वाभावेनैवजी
र्णत्वाभावाद्ध्वस्यंगत्वापत्तिरूपपरिणामोपि निरस्तः अनेन जायते अस्ति विपरिणमते वर्धते क्षीयते नश्यतीति षड्भावविकारराहित्यमु
क्तं एवं चैतादृशे सर्वमुक्ता षड्भावविकारत्वादनित्यमिति ततो विरज्येतेति बोधितं यतः इदृशोऽत एव निरस्तः सर्व स्मादेहेन्द्रियादेरतिशयोम
हत्वं येन स्वलाभात्तस्य लाभान्नापरो लाभ इति श्रुतेः यतः सुखात्मकः आनंदस्वरूपः स्वयंप्रभः स्वप्रकाशः अदेहेन्द्रियादिकृतदुःखरू
पः परप्रकाशकश्च तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः सर्वगतो व्यापकः अयमहं बुद्धिविषयः प्रत्यगात्मापि अद्वयः उक्तादृश ब्रह्म
स्वरूप एव न ततोऽतिरिक्त इति भावः अयमात्मा ब्रह्मेति श्रुतेः ३५

एम २२

नन्वेवंविधे विकारशून्ये आत्मनि जन्ममरणादिप्रवाहरूपसंसारभानं कथमिति शंकते। एवंविधे इति दुःखमयः दुःखप्रचुरः उ
त्तरं प ति अज्ञानतः इति अज्ञानमूलको योऽध्यासो देहेंद्रियादौ अहं ममेत्यध्यासस्तस्मात् एवं चेदस्यां निरूपातत्प्रतीतिरिति भावः न
न्वेवं कथं तस्य संसारस्य निवृत्तिस्तत्राह ज्ञानेति आविर्भूते इति शेषः ज्ञानस्याज्ञानविरोधित्वात्तदुत्पत्तिक्षण एव कारणभूताज्ञानना
शात्तत्कार्यसंसारस्यापि विलय इत्यर्थः यथा रज्जुज्ञाने रज्जुसर्पस्य लय इत्यर्थः ३६ अथाध्यासलक्षणमाह। यदन्यदिति यदन्यत्स
र्पादिकमन्यत्र रज्ज्वादौ भ्रमात् भ्रमजनकदोषाद्विभाव्यते विलोक्यते इति विपश्चितो विद्वांसोऽध्यासं प्राहुः यथाऽसर्पभूते रज्ज्वादौ आहि

[illegible] विभाव्यते [illegible] एवंविधे ज्ञानमये सुखात्मके कथं भवो दुःखमयः प्रतीयते। अज्ञानतो
ध्यासवशात्प्रकाशते ज्ञाने विलीयेत विरोधतः क्षणात् ३६ यदन्यदन्यत्र विभाव्यते भ्रमात् अध्यासमित्याहुरमुं विपश्चितः। अ
सर्पभूतेऽहिविभावनं यथा रज्ज्वादिके तद्वदपीश्वरे जगत् ३७ विकल्पमायारहिते चिदात्मकेऽहंकार एषः प्रथमः प्रकल्पितः
अध्यास एवात्मनि सर्वकारणे निरामये ब्रह्मणि केवले परे ३८

विभावनं सर्पारोपो यो रज्जुबुद्धिमूलकस्तद्वदीश्वरेपि जगत् देहादिसंसारात्मकं सर्वं विभाव्यते आत्मज्ञानाभावाद्यथार्थतया ज्ञायते ३७
आत्मनि जगद्भाने कीदृशोऽध्यासो निमित्तं तत्राह। विकल्पेति सर्वविकल्पकारणमायारहिते वस्तुतस्त [illegible] संगरहिते चिदात्मके चित्स्व
रूपे सर्वकारणे निरामये दुःखासंभिन्नानंदमये केवले सर्वविकारशून्ये परे दृश्यविलक्षणे ब्रह्मणि व्यापके आत्मनि प्रथममहंकारः
कल्पितः स एवाध्यासः अहंबुद्ध्यात्मकोऽध्यास एव सर्वसंसारकारणमिति भावः ३८

क १

अ० ३
१६

बुद्धिनिष्ठ एव संसारेण त्वात्मनिष्ठः तत्रान्वयव्यतिरेकौ प्रमाणयति इच्छादीति। परे सर्वसाक्षिणि आत्मनि संस्तिरेतवः भासमानसं
सारकारणं संदृशकालत्रयेपि इच्छादिरागादिसुखादिधर्मिकाः इच्छायेषि रागद्वेषौ सुखदुःखे रेतस्यैव मारिद्वंद्वधर्मिकाः धिय एव धीषु संसा
रः सन्वयमुक्त्वा तद्व्यतिरेकेत व्यतिरेकमाह यस्मात्कारणात् प्रसुप्तौ तदभावात् धीवृत्त्यभावात् परः आत्मा नो स्मामिस्तृतीयार्थे षष्ठी सु
खस्वरूपेण स्वस्वरूपमात्रेण विभाव्यते निश्चीयते न तु संसारित्वेनेति भावः सुप्तोत्थितः सुखमहमस्वाप्समिति प्रत्यभिज्ञ तीयापर्थे ब्र

इच्छादिरागादिसुखादिधर्मिकाः सदा धियः संसृतिहेतवः परे। यस्मात्प्रसुप्तौ तदभावतः परः सुखस्वरूपेण विभाव्यते हि नः ३९
अनाद्यविद्योद्भवबुद्धिविंबितो जीवः प्रकाशोयमितीर्यते चितः आत्मा। धियः साक्षितया पृथक्स्थितो बुद्ध्याऽपरिच्छिन्न
परः स एव हि ४०

स्तु सुखमहमस्वाप्समिति प्रत्यभिज्ञानुभवात्तदात्मस्वरूपनिश्चयोस्तीति तात्पर्यं ३९ पुनस्तत्त्वंपदार्थस्वरूपमाह अनादीति अनादि
र्याविद्या तत उद्भवो यस्या बुद्धेरंतः करणस्य तत्र विंबितः प्रतिविंबितो यश्चितः प्रकाशः स जीव इतीर्यते आत्मा परमात्मा धियः सा
क्षितया धीधर्मासंगेनैव पृथक्स्थित अंतर्यामित येत्सर्थः जीवोहं सुखीत्यादिप्रकारेणांतःकरणधर्माध्यासवान्परमात्मा तु सा
क्षितया सर्वत्र विद्यमानोपि न तथेति भावः अत एव बुद्ध्याऽपरिच्छिन्नपरः बुद्धिलक्षणपरिच्छेदरहितः अतएव परः एवं च ज्ञाने
न प्रतिविंबाधारविलये प्रतिविंबस्य विलयात्स जीवः स एव परमात्मैव हि प्रसिद्धं सरहस्यस्य चाहन्निर्बोध्या ४० सीतरामचन्द्रायनमः

राम
१८

अथ बुध्यात्मनोः परस्पराध्यासवशात्परस्परधर्मभानमिति दर्शयिपुनराह। चिद्बिंबेति। आत्मचेतसोरन्योन्याध्यासवशात्संतादात्म्यारोपाज्जडाजडत्वं प्रतीयते चेतसो वृत्तीनां [illegible] ज्ञानत्वं जीवात्मनो जडत्वं प्रतीयते अत एव ज्ञाताऽहमात्मेति चित एव तार्किकव्यवहारः नीयात्मनि जडात्माकथ्यते बुद्धेरिति स्मर्तव्यवहारश्च अध्यासहेतुः चिदिति स्फारि चिद्बिंबं यस्य स चिदाभासः अक्षैः सेंद्रियः स चा[struck] सामनः धीरंतःकरणं तेषां प्रसक्तसंघात अतिसंनिकर्षाद् अध्यास इत्यर्थः तत्र दृष्टांतः अनलाक्तलोहवत् अग्नितप्तलो

उ२ सहितः साक्ष

चिद्बिंबसाक्षात्मधियां प्रसंगतस्त्वेकत्रवासादनलाक्तलोहवत्। अन्योन्यमध्यासवशात्प्रतीयते जडाजडत्वं च चिदात्मचेतसोः ४१ गुरोः सकाशादपि वेदवाक्यतः संजातविद्यानुभवो निरीक्ष्य तं। स्वात्मानमात्मस्थमुपाधिवर्जितं त्यजेदशेषं जडमात्मगोचरं ४२

हपिंडवत् अग्निधर्मो दाहकत्वं लोहे लोहधर्मश्च वर्तुलत्वाघनत्वे भासते तेन तत्र हेतुरेकत्रवासात् परस्पराविभागेन वर्तनेरित्यर्थस्तद्वदेनयोरपि परस्परधर्माध्यास इत्यर्थः ४१ उक्तमेवार्थं दर्शयिपुनराह गुरोरिति वेदवाक्यतः स्वनेन श्रवणं गुरोः सकाशादपि ततश्चानेन मननमुक्तं ताभ्यां संजातो विद्यया ज्ञानरूपस्यात्मनोऽनुभवो यस्य सः। अनेन कृतनिदिध्यासन इत्यर्थः तं चिदानंदस्वरूपं स्वात्मानं उपाधिवर्जितं अनन्तसंहितोपाधिधर्मं आत्मस्थं तत्त्वं निरीक्ष्य अपरोक्षीकृत्याशेषं जडं दृश्यं संत्यजेत्। तत्रोदासीनो भवेदिति भावः ४२

ज्ञेयं निरुपाधिकं स्वरूपं श्लोकद्वयेनाह। प्रकाशेति अहं प्रकाशरूपः स्वप्रकाशः परप्रकाश्यो हि न प्रकाशरूपो यथा घटादिः अजो जन्मादिविकारहीनः अद्वयः सजातीयद्वितीयरहितः असकृद्विभातः [illegible] सकृदपि परेण [illegible] सकौ नरेण प्रकाशितः सकृद्विभातोऽसकृद्विभातः न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकमिति श्रुतेः न तद्भासयते सूर्य इति स्मृतेश्च अतीव निर्मलः मायाकृतावरणविक्षेपरहितः विशुद्धविज्ञानघनः विशुद्धचिदेकरसः निरामयः कर्तृत्वाभिमानरहितः संपूर्णः देशकालपरिच्छेदहीनः आनंदमयः आनंदरूपः स्वार्थे मयट्। अक्रियः परिणामहीनः ४३ सदैवेति अहं सदैव कालत्रयेपि मु

अ·ए·उ
१८

प्रकाशरूपोहमजोहमद्वयोसकृद्विभातोहमतीवनिर्मलः विशुद्धविज्ञानघनो निरामयः संपूर्ण आनंदमयोहमक्रियः ४३ सदैवमुक्तोहमचिंत्यशक्तिमानतींद्रियज्ञानमविक्रियात्मकः। अनंतपारोहमहर्निशं बुधैर्विभावितोहं हृदि वेदवादिभिः ४४ एवं सदात्मानमखंडितात्मना विचारमाणस्य विशुद्धभावना हन्यादविद्यामचिरेण कारकैः रसायनं यद्वदुपा[illegible]

क्तः सर्वधर्मरहितः अचिंत्यशक्तिमान् यः परमात्मा अतींद्रियज्ञानं इंद्रियातिरिक्तज्ञानरूपः यतो वाचो निवर्तंते अप्राप्य मनसा सह इति श्रुतेः अविक्रियात्मकोऽपरिणामी अनंतपारः अंतः कालतः पारः परतीरं तावविद्यमानौ यस्य तेन देशकालपरिच्छेदहीनः ईदृशो यः परमात्मा बुधैर्हृदि अहर्निशं विभावितः सोहमित्यर्थः ४४ एवं भावनायाः फलमाह एवमिति अक्लि[illegible]ष्टा सदा आत्मानं अखंडितात्मना विषयानवरुद्धचित्तेन विचारमाणस्य ध्यायतः धातूनामनेकार्थत्वात् चरमाण एव चारमाणः स्वार्थे णिच् विशुद्धभावना ब्रह्माकारवृत्तिः कारणं च निरुद्धे निःशेषसा चोदिता कारकैः देहांतरप्रापककर्मभिः सहाविद्यामचिरेण शीघ्रमेव हन्यात् यथोपासितं सेवितं रसायनं रुजो हन्यात्तद्वत्। ४५

रामः
१९

तत्र ध्यानेतिकर्तव्यतामाह विविक्त इति निर्जने इत्यर्थः आसीनोपयोचितपद्मासनाद्युपविष्टः उपारतेंद्रियः निवृत्तव्यापारेंद्रियः तेन शमदमादिसंपन्नः विनिर्जितात्मप्राणायामादिभिर्जितांतःकरणः अतएव विमलांतराशयो विशुद्धचित्तः विज्ञानदृक् चिदानंदैकदृ कृभानं यस्य सः दृक् दृश्यभानरहितः अनेनेन निर्विकल्पकसमाधिरुक्तः अनन्यसाधनः तत्वज्ञानातिरिक्तमुक्तिसाधनास्तित्वभ्रमरहि तः केवलोऽसंगः आत्मसंस्थितः आत्मन्येवसंस्थासमाप्तिः संज्ञा यस्य सः तेन न कदापि विषयांतरसंचारवर्जितः विभावयेत ध्या येत ४६ किंच यदेतत् भूतभविष्यद्वर्तमानं विश्वं परमात्मादर्शने भासको यस्य तत्तस्य भासासर्वमिदं विभातीति श्रुतेः तत्सर्वकार णोमायासंनिधानात्सर्वोपादानत्वेनाभिमते आत्मनि विलाययेत् उपादानसत्वोव्यतिरेकेण कार्यसत्वानुपपत्तेः तादृशस्य लक्षणमा

विविक्त आसीन उपारतेंद्रियो विनिर्जितात्मा विमलांतराशयः। विभावयेदेकमनन्यसाधनो विज्ञानदृक्केवल आत्मसंस्थि तः ४६ विश्वं यदेतत्परमात्मदर्शनं विलापयेदात्मनि सर्वकारणे। पूर्णश्चिदानंदमयोवतिष्ठते नवेद बाह्यं न च किंचिदांतरं ४७ पूर्वं समाधेरखिलं विचिंतयेदोंकारमात्रं सचरं जगत्। तदेव वाच्यं प्रणवो हि वाचको विभाव्यतेऽज्ञानवशान्नबोधतः ४८

चरा

हसंपूर्णः अवाप्तसमस्तकामः तस्य काम्याभावात् चिदानंदमयः तद्रूपोवतिष्ठते बाह्यमांतरं च दृश्यं न जानाति सर्वत्र ब्रह्मदर्श नादितिभावः ४ समाधिसिद्धेः पूर्वं यत्कर्तव्यं तदाह पूर्वमिति समाधेः सकलविषयत्यागानंतरमिति पूर्वं कं ब्रह्माकारवृत्तिसमाधि स्ततः पूर्वं अखिलं सचराचरं जगत् ॐकारमात्रं विचिंतयेत् ओंकारे मीयते नयेति मात्राप्रमाणबोधकत्वेन परिच्छेदको यस्य त थ्यानानीयात् तदेव विवरणोतित्ति देवेति जगदेवेत्यर्थः प्रणवो वाचको विभाव्यते एतत् हि सिद्धमित्यर्थः इयं भावनाऽज्ञानवशा देव न बोधतः बोधो निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारस्तदुत्तरं नेत्यर्थः तस्य सर्ववस्तुपमर्दकत्वात् ४८

उक्तमर्थं विवृणोति अकारेति अकारसंज्ञस्तद्वाच्यः पुरुषो हि विश्वको विश्व एव विश्वकः विश्वशब्देन परिभाषितः अयं जाग्रत्साक्षी
विराट् ततः स्वप्नसाक्षी तैजसः तेन पदेन परिभाषितः लिंगदेहाभिमानी हिरण्यगर्भ उकारकः उकारप्रतिपाद्य इत्यर्थः ततः सुषुप्तिसा-
क्षी प्राज्ञपदवाच्यो मायोपाधिको मकारस्तद्वाच्यः परिपद्यतेऽखिलैर्देहैः इयं भवना समाधिपूर्वं समाधेः पूर्वमेव न तत्त्वतः तत्त्व-
अ॰ उ साक्षात्कारे सति न भवेत् सर्वस्य ब्रह्मणि प्रविलयात् ४८ अथ विलापनप्रकारमाह। स्थूलं विश्वं त्विति तदकारमध्ये बुद्ध्या व्यवस्थि-
२० तं स्थूलदेहनिबंधनस्थूलभोगाभिमानेन स्थितं विश्वं पुरुषं तद्वाचकमकारं च विलापयेत् तत्र स्वार्थे विलीनं भावयेत्। ततस्तैजसं

अकारसंज्ञः पुरुषो हि विश्वको ह्युकारकस्तैजस इयेते क्रमात्। प्राज्ञो मकारः परिपद्यतेऽखिलैः समाधिपूर्वं न तु तत्त्वतो भ-
वेत्। ४९ विश्वं त्वकारं पुरुषं विलापयेदुकारमध्ये बहुधा व्यवस्थितं। ततो मकारे प्रविलाप्य तैजसं द्वितीयवर्णं प्रणवस्य चां-
तिमे ५० मकारमप्यात्मनि चिद्घने परे विलापयेत् प्राज्ञमपीह कारणं। सोऽहं परं ब्रह्म सदा विमुक्तिमद्विज्ञानदृङ् मुक्त उपा-
धितोऽमलः ५१

लिंगदेहाभिमानिनं पुरुषं तद्वाचकं प्रवर्णं द्वितीयवर्णं उकारं विलीनविश्वकं मकारे विलाप्य विलीनं भावयित्वा ५० ततस्तादृशं मकार-
स्तद्वाचकं प्राज्ञं मकारं कारणात्माभिमानिनं पुरुषं रहात्मनि चित्तघने परे विलापयेत् तथा भावयेत् ततः सोऽहं सर्वविलापाधिष्ठा-
नं परं ब्रह्म विभावयेत् तद्विशिनष्टि सदा विमुक्तिमत् नित्यमुक्तं नन्वहं पदार्थस्य रागद्वेषादिमलिनस्य कथं ब्रह्मत्वभावने आशंक्या-
ह परार्थं विशिनष्टि उपाधितो मुक्तः अत एवामलः तथा भावने साधनं विज्ञानदृक् विज्ञानं निदिध्यासनं ब्रह्ममात्रप्रत्ययावच्छि-
द रूपं दृक् तत्साक्षात्कारसाधनं यस्य सः ५२

एम
२०

नाव॰

एवंभावं जीवन्मुक्तलक्षणमाह। एवमिति। उक्तप्रकारेण सदा ज्ञातापरमात्मनैकभावना यस्य सः परिविस्मृतमखिलं पुत्रदेहादि येन सः
अत एव स्वस्वरूपानंदेनैव तुष्टः न तु विषयानंदेन तस्य परिणामे दुःखरूपत्वात्ततो विरक्त इत्यर्थः साक्षात् नित्यात्मसुखप्रकाशकः
साक्षात् औपाधिकनामरूपभेदराहित्येन नित्यमखंडितं आत्मस्वरूपं यस्तु सुखप्रकाशश्च तद्रूपः एवंरूपो विमुक्तो जीवन्मुक्तः अच
लनिश्चलं वारि यस्य तादृशो सिंधुवत् विषयसंबंधरूपलहरीरहित आस्ते इत्यर्थः ५२ ईदृशस्य मत्प्राप्तिर्भवसेवेत्याह। एवमि
ति उक्तप्रकारेण सदाभ्यस्तसमाधेर्योगिनः निवृत्ताः सर्वेषामिंद्रियाणां गोचरा विषयाः शब्दादयो यतस्तस्य विनिर्जिता

एवं सदा ज्ञातपरात्मभावनः स्वानंदतुष्टः परिविस्मृताखिलः आस्ते स नित्यात्मसुखप्रकाशकः साक्षाद्विमुक्तोऽचलवारिसिंधुवत्। ५२ एवं सदाभ्यस्तसमाधियोगिनो निवृत्तसर्वेंद्रियगोचरस्य हि। विनिर्जिताशेषरिपोरहं सदा दृश्यो भवेयं जितषड्गुणात्मनः ५३ ध्यात्वैवमात्मानमहर्निशं मुनिस्तिष्ठेत्सदा मुक्तसमस्तबंधनः प्रारब्धमश्नन्नभिमानवर्जितो मय्येव साक्षात्प्रविलीयते ततः ५४ आदौ च मध्ये च तथैव चांततो भवं विदित्वा भयशोककारणं। हित्वा समस्तं विधिवादचोदितं भजेत्स्वमात्मानमथाखिलात्मनां ५५

अशेषारिपवः कामादयो येन तस्य तज्जयेन विषयेष्वंतःकरणाप्रवृत्तिः सूचिता अत एव सर्वज्ञत्वनित्यतृप्तत्वबोधरूपत्वस्वतंत्र
त्वनित्यमलुप्तत्वानंतरूपाः षड्गुणा यस्य तादृशः आत्मा जितो वशीकृतो येन तस्य सदा दृश्यो भवेयं। एतेन मद्भक्तस्य योगिनो ऽहं दृश्यो
न तु म[illegible] विमुखस्येति निसृष्टं ५३ एवंविधो जीवन्मुक्तः प्रारब्धवशेनाभिमानहीनः भोगान् अनुतिष्ठन् ततो मय्येव विलीयते न मद्
यो भवतीत्याह। ध्यात्वैवमिति ५४ सर्वधर्मापेक्षया मामेव धर्मो ज्यायानित्याह। आदौ चेति। भवं संसारं आदिमध्यावसानेषु सर्वथा
भयशोकयोः कारणं विदित्वा तत्कारणीभूतं विधिवादैर्यजेतेत्यादिभिश्चोदितं बोधितं समस्तं कर्ममार्गकाम्यं हित्वा अखिलात्मना
जीवानां स्वरूपभूतमात्मानं परमेश्वरं भजेत्तत्पया धनस्यार्जनेनाशेर्दुःखं मध्ये पालनकृतं अंते च राजादिकृतं भयं अंते नाशे शोक
यदेव साधिदुःखमेव पदार्थमात्रे इत्यर्थः ५५

जी

शं॰मुनि:

श्री॰ उत्त॰ २१

यथाभेद भावनयानामरूपाविभागेनमद्रूपएवभवतीत्यसमुमर्थसदृष्टांतमाहात्मनीति आत्मनिसर्वाधिष्ठानेमयिइदंस्वस्वरूपंजीवम
भेदेनविभावयनपरांतिष्ठतीतिशेषः तदात्मयात्मनापरमेश्वरेणाभेदेनभवति अभिन्नोभवतितत्रदृष्टांतः यथासमुद्रेप्रविष्टनद्या
दिजलंसमुद्रएवयथाक्षीरेवारिक्षीरेप्रक्षिप्तंपयःक्षीरमेवयथाव्योम्निमहाकाशेघटाद्यवछिन्नाकाशोघटादिभंगेयथाचमेभस्त्रि
काद्यवछिन्नोवायुरनिलेमहावायौनामरूपविभागेनैकीभवतीत्यर्थः ५६ एवमात्मतत्त्वज्ञस्यजगत्सत्त्वभ्रमः स्वतएवापैतीत्या
हइत्थमितिहिर्यस्मात्लोकसंस्थितोपिजीवन्मुक्तिदशायांप्रारब्धवशाल्लोकव्यवहारंकुर्वन्नपिजगन्मृषैवेतिभावयनसनपरिपदाह्य

आत्मन्यभेदेनविभावयन्निदंभवत्यभेदेनमयात्मनातदा। यथाजलंवारिनिधौयथापयःक्षीरेवियद्व्योम्न्यनिलेयथानिलः

५६ इत्थंपरीक्षेतहिलोकसंस्थितोजगन्मृषैवेतिविभावयन्मुनिः।निराकृतत्वाछ्रुतियुक्तिमानतोयथेंदुभेदोदिशि

दिग्भ्रमादयः ५७ यावन्नपश्येदखिलंमदात्मकंतावन्मदाराधनतत्परोभवेत। श्रद्धालुरत्यूर्जितभक्तिलक्षणोयस्तस्य

दृश्योहमहर्निशंहृदि ५८

मीक्षेतऐकात्म्यंजानीयात्तदानिवृत्तजगत्सत्यत्वभ्रमोभवतीतिशेषः तत्रहेतुः श्रुतियुक्तिमानतोनिराकृतत्वात श्रुतोन्यदार्तमि
त्यादिश्रुतिरूपात्जगन्मिथ्यादृश्यत्वात शुक्तिरजतवदितितदुपबृंहितानुमानरूपयुक्तिरूपान्मानतः प्रमाणतोनिराकृतत्वात्तत्रे
दृष्टांतोयथेंदुभेदः एकत्वचंद्रेद्विचंद्रत्वभ्रमस्तदेकत्वज्ञानेननिवर्त्ततेयथाचदिशिमाव्याहो अन्यदिकूत्वभ्रमः सोपितत्वज्ञाना
न्निवर्ततेएवत्रमतः पुरुषस्यादिशुभ्रमणभ्रमानकटवर्त्तिवृक्षादेश्चभ्रमणभ्रमस्तत्स्थैर्यज्ञानेननिवर्त्ततेनेन ५७ इदृशज्ञानेप
राधनमेवोपायइत्याह यावदिति अखिलंजगतमदात्मकंमदधिष्ठानकंमद्विवर्तंभूतंयावन्नपश्येत तावन्मदाराधनेश्रद्धालुः
भगवदाराधनमेवज्ञानप्रापकमित्यत्रदृढविश्वासवान् अतिशयेनोर्जिताधृढामतीर्भक्तिर्मयिभगवतिप्रेमस्थनावृत्तिरूपायस्य
णोयस्यसः तावन्मदाराधनतिष्ठोभवेत्एवंहितस्यहृदि अहमहर्निशंदृश्योभवामियेयथामांप्रपद्यंतेतास्त

स्वोक्तवचनजातस्य श्रुतिसमत्वं कथयन्नेतदालोचनमपि मदाराधनप्रतिबंधकदुरितध्वंसोपाय इत्याह। रहस्यमिति। श्रुतिसारसंग्रहत्वेनातिगोपनी
यत्वा अप्रमाणशंकाकलंकरहितं वस्तु चिंतं आलोचयन्ति सम्यग्विचारयन्ति ५८ अथ भगवान् उक्तमेवार्थं संक्षेपेणादर्शयन्पुनराह। प्रातरिति
यदीतियदि स्पष्टार्थं यदिदं जगत्परिदृश्यते तत्सर्वं मायैवेति ज्ञायते इति शेषः। चेतसा सर्वपूरितं स्वत्र ब्रह्मसीत्येकत्वामृतावनया मेदे तं भावनया भावि
तं शुद्धमानसं यस्मात् अदृशस्तिष्ठति तस्य यदिष्यं। शिष्यः प्राह निरामयः सुखसुखोऽभवत् सर्वदुःखनिवृत्तस्येति भावः ततोनंतरं गामस्यामाह। आनंदमयोऽभ

रहस्यमेतच्छ्रुतिसारसंग्रहं मया विनिश्चित्य समंततोदितं प्रिय। यस्त्वेतदालोचयतीह बुद्धिमान्समुच्यते पातकराशिभिः क्षणात् ५९ प्रातर्यदी
दं परिदृश्यते जगन्मायैव सर्वं परिहृत्य चेतसा। मद्भावनाभावितशुद्धमानसः सुखी भवानंदमयो निरामयः ६० यः सेवते मामगुणं गुणात्प
रं हृदा कदा वा यदि वा गुणात्मकं। सोहं स्वपादांचितरेणुभिः स्पृशन्पुनाति लोकत्रितयं यथा रविः ६१

...विस्मृतं कं रहस्यं भूषणाम्नायिवत् ६० एवं रीत्या स्वोपासकस्य लोकपावनत्वमाह य
स्यार्थः यद्यपि पूर्वं मानं हृद्रूपस्त्वमस्त्येव तन्मायापितत्वाग्निः करणेन यो मामगुणं प्राकृतसत्त्वरजस्तमोरूपगुणरहितं सच्चिदानंदरूपत्वात् अत एव
यदतिरूढा वा यदा चित्स्वरिच्छः हृदा निर्मलेनांतःकरणेन यो मामगुणं सर्वज्ञत्वादिलोकोत्तरलावण्यादिगुणवान्नाम्नां मूर्तिर्यस्य तं रहस्यमा
गुणात्परं गुणरहितं प्राकृतात्परं मायातीतं यदि वा यदेहस्यार्थं गुणात्मकं अहं मत्स्वरूप एव मामकरत्वर्थो वा प्रियो हि ज्ञानिनोत्यर्थमहं स च मम प्रियः इत्युक्तेः नाद्रशोभक्तः स्वया
नरूपसेवते स द्विविधोप्युपासकः अहं मत्स्वरूप एवमामकरत्वर्थो
दलग्नरेणुभिः स्पृशन् लोकत्रयमपि पुनाति अज्ञानध्वान्तनिरसनेन पवित्रीकरोति यथा रविः स्वकरैः जगद्विनिमिरं करोति तद्वत् ६१

दशानामेतदूयार्या लोचनानासमर्थस्य पाठमात्रतोपि महत्फलमाह विज्ञानं विज्ञानजनकं कारणं मुमुक्षसेजिबोध्यं वेदान्तैरुपनिषद्भावैर्वेद्यं चरणं
न गच्छन्मादिलक्षणं कर्म यस्य तेन ननु पठनमात्राद्वेतादृशमहत्फलप्राप्तिः कथमित्याशंक्याभवस्येवेति सूचयन्नत्र हेतुमाह मद्वचनेषु भक्तिर्विश्वा
सोपरीक्ष्यः गुरुवाक्यविश्वासस्यैव फलदायकत्वादिभावः ६२ इति श्रीमत्सकलगुणविप्रद्दुर्गणासमर्थस्यादिविरुदावलीविराजमानस्य हिम्म

विज्ञानमेतदखिलं श्रुतिसारमेकं वेदान्तवेद्यचरणेन मयैव गीतं। यः श्रद्धया परिपठेद्गुरुभक्तियुक्तो मद्रूपमेति यदि मद्वचनेषु भक्तिः ६२
इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे उत्तरकांडे ब्रह्माण्डे श्रीरामगीता नाम पंचमः सर्गः ५ एकदा मुनयः सर्वे
यमुनातीरवासिनः आजग्मू राघवं द्रष्टुं भयाल्लवणरक्षसः १ कृत्वाग्रे तु मुनिश्रेष्ठं भार्गवं द्विजाः च्यवनं। असंख्याताः समाया
ता राममारभ्य पकांक्षिणः २ तान्पूजयित्वा परया भक्त्या रघुकुलोत्तमः उवाच मधुरं वाक्यं हर्षयन्मुनिमंडलं ३ करवाणि मुनिश्रे
ष्ठाः किमागमनकारणं। धन्योऽस्मि यदि यूयं मां प्रीत्या द्रष्टुमिहागताः ४ सुदुष्करं वा यत्कार्यं भवतां तत्करोम्यहं। आज्ञापयन्तु
मां भृत्यं ब्राह्मणा दैवतं हि मे ५ तच्छ्रुत्वा सहसा हृष्टश्च्यवनो वाक्यमब्रवीत्। मधुर्नाम महादैत्यः पुरा कृतयुगे विभो ६ आसीद
तीव धर्मात्मा देवब्राह्मणपूजकः तस्य तुष्टो महादेवो ददौ शूलमनुत्तमं ७ प्राह चानेन यं हंसि स तु भस्मीभविष्यति। रावणस्या
नुजा भार्या तस्य कुंभीनसी श्रुता ८

तिवर्मणः पुत्रस्य श्रीरामवर्मणः कृतावध्यात्मरामायणसेतौ उत्तरकांडे श्रीरामगीताटीका पंचमः सर्गः ५ एकदेति लवणराक्षसः
लवणनाम्नो भयादित्यर्थः १ रामालवणभयनाशकांक्षिणः २ ३ हे मुनिश्रेष्ठाः अहं किं भवत्कार्यं करवाणि मत्समीपे भवदागमन
भवदागमनस्य च किं कारणं यदि यत्प्रीत्या सर्वदुःखनिवर्तनक्षमस्य बुध्यापात्रीतिस्तथापि द्रष्टुमागतास्तद्धन्योऽस्मि ४ ५ ६ अनुत्त
मं न विद्यते यस्मादुत्तममधिकं यस्मात्तत् ७ ८

अ० ३
२२

पतो दुरात्मा ऽतः सर्वैर्दुर्धर्षो दुःसहः ९ वो युष्माकं मभीः भवत्विति शेष १० विगतज्वराः गतदुःखाः ११ लवणं राक्षसमिति तस्य को वा हनि
ष्यतीत्यनेनान्वयः को वा त्राता लोकेभ्यो ऽपरघातरक्षतीत्यर्थः १२ १३ १४ वधाय च वधाय त्वित्यर्थः हन्मीं हनिष्यामीत्यर्थः १५ १६

तस्यां तु लवणो नाम राक्षसो भीमविक्रमः आसीद्दुरात्मा दुर्धर्षो दिव ब्राह्मणहिंसकः ९ पीडितास्तेन राजेंद्र वयं त्वां शरणं गताः
तच्छ्रुत्वा राघवो प्याह मा भी र्वो मुनिपुंगवाः १० लवणं नाशयिष्यामि गच्छंतु विगतज्वराः इत्युक्त्वा प्राह रामो पि भ्रातॄन् को वा हनि
ष्यति ११ लवणं राक्षसं रघा त्राता लोकेभ्यो भयं महत् तच्छ्रुत्वा प्रांजलिः प्राह भरतो राघवाय वै १२ अहमेव हनिष्यामि देवा ता
पयमां प्रभो ततो रामं नमस्कृत्य शत्रुघ्नो वाक्यमब्रवीत् १३ लक्ष्मणेन महत्कार्यं कृतं राघव संयुगे। नंदिग्रामे महाबुद्धिर्भरतो दुः
खमन्वभूत् १४ अहमेव गमिष्यामि लवणस्य वधाय वा। त्वत्प्रसादाद्रघुश्रेष्ठ हन्म्यंतं राक्षसं युधि १५ ततः श्रुत्वा स्वां कमारे
प्य शत्रुघ्नं शत्रुसूदनः प्राहाभिषेक्ष्यामि मधुराज्यकारणात् १६ आनाय्य च सुसंभारान् लक्ष्मणेनाभिषेचने। आनि
च्छंतमपि स्नेहादभिषेकमकारयत् १७ हत्वा तस्मै शरं दिव्यं रामः शत्रुघ्नमब्रवीत्। अनेन जहि बाणेन लवणं लोककंटकं
लक्ष्मणार्थं तु जं तं नानाप्राणिवधाय च १८ स तु नायाति सदनं यावद्धनचरो
१९ स तु संप्राप्य तच्छूलं गेहे गच्छति काननं। भवेत्। तावद्देवपुरद्वारि तिष्ठत्व धृतकार्मुकः २० योत्स्यते स त्वया क्रुद्धस्तदा वध्यो भविष्यति। हत्वा लवणं क्रूरं तद्वनं मधु
संतिते २१। निवेश्य नगरं तत्र तिष्ठत्वं मे नु शासनात्। अश्वानां पंचसाहस्रं रथानां च तदर्द्धकं २२ गजानां षट्शतानि हयद्री
नामयुतत्रयं। आगमिष्यति पश्चात्त्वमग्रे साधय राक्षसं २३

अभिषेचने अभिषेचननिमित्ते विषयसप्तम्यामयमर्थः फलं ति अकास्य तव सि द्धादिभिरिति शेष १७ १८ गेहे संप्राप्य स्थापयित्वा वनं गच्छतीत्यर्थः १९ स तु यावद्वनचरो भवेत् भवति सदनं नायाति तावद्देवेत्यन्वयः २० क्रुद्धः सन् योत्स्यते शूलविनैवेति शे
षः २१ २२ त्वमग्रे प्रथममेकलएवराक्षससाधय नाशय पश्चात्तद्धीतरं सेनात्वत्समीपमागमिष्यती
त्यर्थः २३

२४ २५ स्फीतां समृद्धां जनपदां जनवासस्थानभूतां पूर्वं तु वनरूपामासीत् तथा २६ २७ २८ क्रममेवाह उपनीतौ चेति पत्युः शंकरेण पार्वत्यै प्रोक्त
रामायणं तद्धरीपवरे हरणार्थं मया वेदतात्पर्यं चैतानि निमित्तमप्राहमत श्रावितौ पर्यंत श्रुवोधितवानित्यर्थः २९ तंत्री शब्दः तालाभ्यासः समायुक्तौ

श्रं

अ॰ ३

२३

इत्युक्त्वा मधुवधाय प्रेषयामास राघवः । शत्रुघ्नं मुनिभिः सार्धमाशीर्भिरभिनंद्य च २४ शत्रुघ्नोपि तया चक्रे यात्रामेव चौरितः
हत्वा मधुसुतं पुरं मधुरामकरोत्पुरीं २५ स्फीतां जनपदां चक्रे मथुरां राजमानतः । सीतापि सुषुवे पुत्रौ द्वौ वाल्मीकेराश्रमे २६ मुनि
स्तयोर्नाम चक्रे कुशो ज्येष्ठोनुजो लवः । क्रमेण विद्यासंपन्नौ सीतापुत्रौ बभूवतुः २७ उपनीतौ च मुनिना वेदमध्यापनतत्परो । हृत्स्नं रा
मायणं प्राह काव्यं वाल्मीकयोर्मुनिः २८ शंकरेण पुरा प्रोक्तं पार्वत्यै पुरहारिणा । वेदोपबृंहणार्थाय तावग्राहयत प्रभुः २९ कुमारौ स्व
रसंपन्नौ सुंदरौ वह्निना विव । तंत्रीतालसमायुक्तौ गायंतौ चेरतुर्वने ३० तत्र तत्र मुनीनां तौ समाजे सुररूपिणौ । गायंतौ वभितो द
दृशा विस्मिता मुनयोब्रुवन् ३१ गंधर्वेष्विह किन्नरेषु भुवि वा देवेषु देवालये पाताले घु वा चतुर्मुखगृहे लोकेषु सर्वेषु च । अस्माभि
श्चिरजीविभिश्चिरं दृष्टादृशः सर्वतो नाकर्णायदि रागीतवा घगरिमा नादर्शिना श्राविच ३२ एवं स्तवद्भिरखिलैर्मुनिभिः प्रतिवासरं
आसाते सुखमेकांते वाल्मीकेराश्रमे चिरं ३३ अथ रामोश्वमेधाय दीक्षां कारव [illegible] दक्षिणान् । पत्नीं स्वर्णमयीं सीतां विधाय वि
पुलक्रतिः ३४

अवैषम्येण पुत्रौ यत्र यो वैषम्यं न भवति तया गायंतौ चेरतुः तंत्रीलयेति पाठे तंत्र्यालयो मृदंगा तत्र समायुक्तौ अस्यनत्रिपुणौ ३०
३१ मर्त्यलोके गंधर्वकिन्नरमध्ये नेदृशः देवलये स्वर्गे देवेषु न पाताले नागेषु न अथवा ब्रह्मलोकेपि नेदृशो गायकः नास्तापीत्यस्यैव विवरणं
नादर्शि साक्षादीदृशं गानं स्वकर्णाभ्यां न श्रुतमित्यर्थः नाश्राविकर्णोपकर्णिकया मुकदेशे ईदृशो विशिष्टगाता स्तीति न श्रुतमयेत्यर्थः
३२ स्तवद्भिर्मुनिभिः सहेति शेषः ३३ ३४

विताने पत्तसंसदि दक्षवः पत्तमिति शेषः ३५ संगत्यसंगे गृही त्वात् ऋषि वाल्मीकेः स्थानस्य ३६ ज्ञानशास्त्रं तत्वज्ञानकारणं शास्त्रं श्रुतः परं मुनि
वियोगकालस्य संनिहितत्वादिति गुह्यतत्वप्रपच्छुरिति भावः ३७ भवतः सकाशादिति शेषः संसृतिर्बंधः संसाररूपो वंधः ३८ ३९ तच्च
मतः श्रुत्वाय यामयोरिति तं कथितं भविष्यति ४० तथैवाचरेत्यन्वयः अदेहस्य वस्तुतो देहसंबंधहीनस्यापि देहागेहमेव यथा गृहस्वामि
नागृहस्य नतादात्म्यं तथास्य चिदात्मनो देहे नापि न तदिति भावः ४१ तस्य चिदात्मनोऽस्मिन्देहे हंकार एव मंत्री सचाहंकारस्तेनैव कल्पितः

तस्मिन्विताने ऋषयः सर्वे राजर्षयस्तथा ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः समाजग्मुर्दिदृक्षवः ३५ वाल्मीकिरपि संगत्य याग यातो तौ कु
शीलवौ। जगाम ऋषिवालस्य समीपं मुनिपुंगवः ३६ तत्रैकांते स्थितं शांतं समाधिविरमे मुनिं। कुशः पप्रच्छ वाल्मीकिं ज्ञानशास्त्रं श्रु
यांतरे ३७ भगवन् श्रोतुमिच्छामि संक्षेपाद्भवतो खिलं देहिनः संसृतिर्बंधः कथमुत्पद्यते दृढः ३८ कथं विमुच्यते देही दृढबंधात्कृपा
भिधात। वक्तुमर्हसि सर्वज्ञ मत्यशिष्याय ते मुने ३९ वाल्मीकिरुवाच। शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि ते सर्वं संक्षेपाद्बंधमोक्षयोः। स्वरूपं येन संबं
धमत्तः श्रुत्वाय योरिति ४० तथैवाचर भद्रं ते जीवन्मुक्तो भविष्यसि। देहएव महागेहे ह्यदेहस्य चिदात्मनः ४१ तस्याहंकार एवास्मिन्मंत्री
तेनैव कल्पितः देहगेहाभिमानं स्वस्मिन्नारोप्य चिदात्मनि ४२ तेन तादात्म्यमापन्नः स्वचेष्टितमशेषतः। विरधाति चिदात्मनं तेन दासि
तवपुः स्वयं ४३ तेन संकल्पितो देही संकल्पनिगडैर्वृतः। पुत्रदारगृहादीनि संकल्पयति चानिशं ४४ ॥ ॥ ॥

तत्संनिधानेन मर्यादया यास्वरूपः परिणामस्तत्तेन कल्पितस्तस्मात्सोऽहंकारः स्वस्वीयदेहरूपगेहविषयमहमाकारं ममेत्साकारं वा अभिमानं चि
दात्मनि आरोप्य ४२ तेन चिदात्मना तादात्म्यमभेदमापन्नोऽयं तो तं स्वचेष्टितं चिदात्मने विरधाति निनुजदस्याहंकारस्य कथं चेष्टितस्य तत्रा
हतत्वात्तिनवपुः तत्संपकारेवतादृशसामर्थ्यवान् प्रजागद्रत्यर्थः ४३ तेनाहंकारेण संकल्पितो यमेव संकल्पान्करोति इति संकल्पवीर्यपीकृतः
पराधीनः संकल्पेनैव तत्तदानरूपे संततसंनिकर्षेण तादात्म्यापन्नत्वात् यथा भार्याविशिष्ट एव गृहस्थस्य भार्यायेति चमप गृहारस्तदद्यंत्र गृहादौ

तानेकाममयनततस्त्वोमेलब्ध्वानाशेंच शोचतित्रयः तमः सत्वंरजोरूपाः ४५ तेदेवाहं तमइत्यादि एवजगतः स्थितेः कारणंतेषांकार्यविशे
षानाह तमोरूपादितितमोरूपात्तमोगुणप्राधान्येनकृतात्संकल्पादित्यर्थः वृत्तिशक्तिमतोरभेदात्तमोरूपादित्युक्तिः कारणानुरूपत्वात्का
र्यस्य तन्कृतवेष्टयात्तामसत्वं ४६ एवंसत्वरूपरूपात्सत्वादिव्याख्येयं तत्कार्यं धर्मेत्यादि यस्मात्संकल्पः सधर्मादिविशिष्टो भवति ४७ मो
क्षो प्यनमेवरात्याप्राप्यः स्याहादूरेति अतएवसपुरुषः सुखरूपस्तिष्ठतीति हि प्रसिद्धं यस्मरजोरूपः संकल्पः सलोकेव्यवहारवान् ४८ तन

संकल्पयन्स्वयंदेहीयरिशोचतिसर्वदा त्रयस्तस्याहमोरेहात्रधमोत्तममध्यमाः ४५ तमःसत्वरजः संज्ञाजगतः कारणंस्थितेः त
मोरूपाद्धिसंकल्पान्नित्यंतामसचेष्टया ४६ असंततामसोभूत्वाक्रिमिकीटत्वमाप्नुयात् सत्वरूपोहिसंकल्पोधर्मज्ञानपरायणः ४७
अदूरेमोक्षसाम्राज्यः सुखरूपोहितिष्ठति रजोरूपोहिसंकल्पोलोकेसव्यवहारवान् ४८ परितिष्ठतिसंसारेपुत्रदारानुरंजितः त्रि
विधंतुपरित्यज्यरूपमेतन्महामते ४९ संकल्पः परमाप्नोतिपरमात्मपरिक्षये दृश्यैः सर्वैः परित्यज्य नियम्यमेसामनः ५० सबाह्या
भ्यंतरार्थस्य संकल्पस्यक्षयंकुरु यदिवर्षसहस्राणितपश्चरसिदारुणं ५१ पातालस्थस्यभूस्थस्यस्वर्गस्थस्यापितेनघनान्यः
कश्चिदुपायोस्तिसंकल्पोपशमादृते ५२ अनाबाधेउविकारेस्विसुखेपरमपावने संकल्पोपशमेयत्नंयौरूषेणपरंकुरु ५३

परितिष्ठतिसंसारेपुत्रदारानुरंजितस्संकल्पकृतनजत्तत्कर्मवशात्तिष्ठतियस्यसंकल्पानस्सर्वोक्तत्रिविधमपिरूपंपरित्यज्याशाम्यतीति
शेषः ४९ सपरंपरमाप्नोतिसस्वरूपंसंकल्पस्यहिक्रमेणसर्वसंकल्पनाशद्वारेणदूरंमोक्षस्यप्राप्तुंक्षचोध्यं आत्मपरिक्षये अत्रात्मासंक
ल्पः अतत्वदृश्यैः सर्वेंद्रियवृत्तान्नियरित्यज्यमनसेवमनोविनियम्यविषयेभ्योविनिवर्त्याहृदयेव ५० बाह्येंद्रियविषयसहितोयआ
भ्यंतरेंद्रियविषयार्थस्तस्यतद्विषयस्यसंकल्पस्यक्षयंकुरु संकल्पंत्यजेत्यर्थः अन्योपायेननसर्वथासुखप्राप्तिरित्याहयदीति ५१ नादृशा
तपः पूर्वकंपातालाद्यन्यतमलोकस्थस्यापितवसंकल्पोपशमादृतेतंविना ५२ अनाबाधेदुःखसमिश्रेअविकारेविषयसंबंधविनै
वप्राप्येपरमपावनेस्वात्मरूपेसुखेतत्प्राप्तिनिमित्तनकश्चिदुपायोस्तीत्यर्थस्तस्मात्तु

१-उ-
२४

त

संकल्पस्यैव सर्वाधारत्वात्तन्नाशे एव सर्वविषयनिवृत्तिरिति साह संकल्पतंतून् विच्छिन्नविभवाः विच्छिन्नो भवः संसारो येभ्यस्तादृशास्ते परमा-
वाप्तिं कुर्यांतीति तन्न । नीमः सर्वथा नश्यंत्येवेति भावः ५४ तस्मान्निःसंकल्पोत्पत्तेः श्रेयो यथाप्राप्तव्यवहारं कुर्वित्यर्थः संकल्पक्षयफलमा-
ह स्यदिति ५५ गत संभ्रमहठेन विकल्पजालं त्यक्त्वा अधिगतः परमार्थो ब्रह्मतत्त्वं येन तद्भावमुपेत्य प्राप्य तत् द्वितीयपदं अधिगमय प्राप्नु-
हि वितततत्सुखायानुष्ठेयसुखाय तत् यं निदिध्यासनमुपरिशांतिस्तु मुक्तकालिकचित्तवृत्तिर्यस्य तादृशो भव सकलविषयरहितचि-

संकल्पतंतौ निःखिलाभावाः श्रोता : किलानघ । छिन्नेतंतौ न जानीमः क्व यांति विभवाः पराः ५४ निःसंकल्पो यथाप्राप्तव्य-
वहारपरो भव । क्षये संकल्पजालस्य जीवो ब्रह्मत्वमाप्नुयात् ५५ अधिगतपरमार्थतामुपेत्य प्रसभमपास्य विकल्पजालमुच्चैः
अधिगमय परं तदद्वितीयं विततसुखाय सुषुप्तचित्तवृत्तिः ५६ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे उत्तरकांडे प-
ष्ठः सर्गः । वाल्मीकिना बोधितो सौ कुशः सद्योगतभ्रमः । अंतर्मुक्तो बहिः सर्वमनुकुर्वंश्चचार सः १ वाल्मीकिरपि तौ प्राह
सीतापुत्रौ महाधियौ । तत्र तत्र वरगायंतौ पुरेविथिषु सर्वतः २ रामस्याग्रे प्रगायेतां शुश्रूषुर्यदि राघवः नग्राह्यं वै सुवर्णांतद्य

त्तवृत्तिरेव ब्रह्माकार चित्तवृत्तिरितिभावः ५६ इति श्रीमत्सकलराजविपुद्धरणसमर्थेसारि विरुदावलीविराजमानस्य हिमतिवर्मणः
पुत्रस्य श्रीरामवर्मणः कृतावध्यात्मरामायणसेतौ उत्तरकांडे षष्ठः सर्गः ६ वाल्मीकिनेतिसत्गुरूपदेशात् कुशस्योत्तमाधिकारि-
त्वाद्धि तत्कालमेव निदिध्यासनांतसाधनसंपरितिभावः यत्करोति तदनुकुर्वन्निवचचारेत्यभावादितिभावः १ २ यदि किंचिद्राघवो
धनं दास्यति तत्र ग्राह्यं २

यथोक्तं यथाशिक्षितं २४ अपूर्वपाठजातिं अपूर्वपठनरीतिं गेयेन गानेन प्राप्तौ ५६ शब्दविदः व्याकरणविदः ७ संप्रवेशयत् अ
ऽभाव आर्षः ८ एवं दारकौ च दृष्ट्वा विस्मिताः संतोऽनिमेषणा अपश्यन्निमेषः ९ बिंबं प्रतिबिंबं १० ११ अतिमानुषं मनुष्यमनु

अ० ३
२५

इति तौ चोदितौ तत्र गायमानौ विचेरतुः यथोक्तं ऋषिणा पूर्वं तत्र तत्राभ्यगायतां ४ तां स शुश्राव काकुत्स्थः पूर्वचर्यां ततस्ततः अपूर्वपाठजातिं च गेयेन समभिप्लुतां ५ बालयो राघवः श्रुत्वा कौतूहलमुपेयिवान्। अथ कर्मान्तरे राजा समाहूय महामुनीन् ६ राज्ञश्चैव नरव्याघ्रः पंडितांश्चैव नैगमान्। पौराणिकान् शब्दविदो ये च वृद्धा द्विजातयः ७ एतान् सर्वान् समाहूय गायकौ सप्रवेशयत्। ते सर्वे हृष्टमनसो राजानो ब्राह्मणादयः ८ रामं तौ दारकौ दृष्ट्वा विस्मिता ह्यनिमेषणाः अवोचन् सर्व एवैते परस्परमथागताः ९ इमौ रामस्य सदृशौ बिंबाद्बिंबमिवोदितौ। जटिलौ यदि न स्यातां न च वल्कलधारिणौ १० विशेषं नाधिगच्छामो राघवस्यानयोस्तदा एवं संवदतां तेषां विस्मितानां परस्परं ११ उपचक्रमतुर्गातुं तावुभौ मुनिदारकौ ततः प्रवृत्तं मधुरं गांधर्वमतिमानुषं १२ श्रुत्वा तन्मधुरं गीतमपराह्णे रघूत्तमः उवाच भरतं चाप्यांरीयतामयुतं वसु १३ दीयमानं सुवर्णं तु न तज्जग्रहतुस्तदा। किमनेन सुवर्णेन राजन्नौ वन्यभोजनौ १४ इति संसत्प्रसंरंतं जग्मतुर्मुनिसंन्निधिं एवं श्रुत्वा तु चरितं रामः स्वस्यैव विस्मितः १५ ज्ञात्वा सीताकुमारौ तौ शत्रुघ्नं चेदमब्रवीत्। हनूमंतं सुषेणं च विभीषणमथांगदं १६ भगवंतं महात्मानं वाल्मीकिं मुनिसत्तमं। आनयध्वं मुनिवरं ससीतं देवसंमितं १७ अस्यास्तु पर्षदो मध्ये प्रत्ययं जनकात्मजा। करोतु शपथं सर्वे जानंतु गतकल्मषां १८ इति तद्वचनं श्रुत्वा गताः सर्वेऽतिविस्मिताः ऊचुर्यथोक्तं रामेण वाल्मीकिं एम पार्षदाः १९
बालो कीयगानमतिक्रांत १२ १३ तौ आवां वन्यभोजनौ स्वरविशेषः १४ १५ १६ १७ प्रत्ययस्तव जनस्य शुद्धत्वनिश्चयो यस्मात् स्वशपथमित्यन्वयः १८ सीतां मिनिपूर्वान्वयि १९

एमस्य तद्भूतं सर्वं ज्ञात्वा वाल्मीकिरब्रवीत् । श्वः करिष्यति वैसीता शपथं जनसंसदि २० २१ राघवस्यापि सविधे तद्वच उक्तुरिति अन्वयः
एतानोमुनयः इति संबोधने २२ सीतायाः २ शपथः ख्यातस्याः शुभाशुभं धर्माधर्मरूपं विजानन्तु निर्णयं तु २३ २४ २५ वाष्पकंठा

एमस्य तद्भूतं सर्वं ज्ञात्वा वाल्मीकिरब्रवीत् । श्वः करिष्यति वैसीता शपथं जनसंसदि २० यो । चितां परमं दैवं पतिरेव न संशयः
धरामो न श्रुत्वा सहसा गत्वा सर्वे प्रोचुर्मुनेर्वचः २१ राघवस्यापि श्रुत्वा मुनिवचस्तथा एतानो मुनयः सर्वे शृणुध्वमिति चाब्रवीत्
२२ सीतायाः शपथं लोका विजानंतु शुभाशुभं । इत्युक्ता राघवेणाथ लोकाः सर्वे दिदृक्षवः २३ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा
ह श्चैव महर्षयः वानराश्च समाजग्मुः कौतूहलसमन्विताः २४ ततो मुनिवरः स्तूर्णं ससीतः समुपागमत् । अग्रतस्तमृषिं कृत्वा यांती
किंचिदवाङ्मुखी २५ कृतांजलिर्वाष्पकंठा सीता यत्नविवेशनं । दृष्ट्वा लक्ष्मीमिवायांतीं ब्रह्माणमनुयायिनीं २६ वाल्मीकिं
दृष्टनः सीतां साधुवादो महानभूत् । नरा मध्ये ततो घस्य प्रविश्य मुनिपुंगवः २७ सीतासहायो वाल्मीकिरिति प्राह च राघवं ।
इयं दाशरथे सीता सुव्रता धर्मचारिणी २८ अपापा ते पुरा त्यक्ता ममाश्रमसमीपतः लोकापवादभीतेन त्वया राम महावने २९
प्रत्ययं दास्यते सीता तदनुज्ञातुमर्हसि । इमौ तु सीतातनयौ इमौ यमलजातकौ ३० सुतौ तु तव दुर्धर्षौ तथ्यमेतद्ब्रवीमि ते प्रचेतसो
हं दशमः पुत्रो रघुकुलोद्वह ३१ अनृतं न स्मराम्युक्तं यथेमौ तव पुत्रकौ । बहून् वर्षगणान् सम्यक् तपश्चर्या मया कृता ३२ नोपा
श्नीयां फलं तस्या दुष्टेयं यदि मैथिली वाल्मीकिनैवमुक्तस्तु राघवः प्रत्यभाषत ३३

वाष्पकंठा सैव २६ २७ २८ अपापापि लोकापवादभीत्यास्त्यक्ता २९ सा सीता प्रत्ययं विश्वासजनकं शपथं अत्र स्थाने ऋषेरतिकरुणार्
साक्रांतचित्ततयास्माविति पदयोजनाकृत्वनरोपाय ३० तत्रादौ भगवान्वाल्मीकिः स्वधर्मशपथैः सीताया अदुष्टत्वं स्थापयति
प्रचेतसः इत्यादिना ३१ यथा अधपावरन्तमुक्तं तस्मरामि तथा इमौ तव पुत्रकाविति वाक्यमपि सत्यमेव स्यर्थः ३३

पा

…प्रत्ययो विश्वासः ३४ महान्प्रत्ययः प्रत्ययजनकः शपथोऽग्निप्रवेशरूपः ३५ लोकभयात् लोककृतदुर्वादभयात् ३६ जगतीमध्येनह्या
निं लोकमध्ये शुद्धायां शपथेन सर्वलोकज्ञातशुद्धत्वायां ३७ ३८ ३९ विवरं प्रवेशायच्छिद्ररूपमार्गं ४० महाद्भुतमसाश्चर्यपरिदृं

अ॰ ३ २६

एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि सुव्रत । प्रत्ययो जनितो मह्यं तव वाक्यैरकिल्बिषैः ३४ लंकायामपि दत्तो मे वैदेह्या प्रत्ययो महान् देवानां पुरतस्तेन मंदिरं संप्रवेशिता ३५ सेयं लोकभयाद्ब्रह्मन् अपापाप्यसती पुरा । सीता मया परित्यक्ता भवान् तत्क्षंतुमर्हसि ३६ न मैव जातौ जानामि पुत्रौ वे जानामि पुत्रा वे तौ कुशीलवौ । शुद्धायां जगतीमध्ये सीतायां प्रीतिरस्तु मे ३७ देवाः सर्वे परिज्ञाय रामाभिप्रायमुत्सुकाः ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा समाजग्मुः सहस्रशः ३८ प्रजाः समागमं दृष्ट्वा सीता कौशेयवासिनी । तु रुद्धमुखी त्वधोदृष्टिः प्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् ३९ रामादन्यं यथाहं वै मनसापि न चिंतये । तथा मे धरणी देवी विवरं दातुमर्हसि ४० तथा शपंत्याः सीतायाः प्रादुरासीन्महाद्भुतं । भूतलाद्दिव्यमत्यर्थं सिंहासनमनुत्तमं ४१ नागेंद्रैर्ध्रियमाणं च दिव्यदेहैर्विप्रभाभृ दैवी तां जानकीं दोर्भ्यां गृहीत्वा स्नेहसंयुता ४२ स्वागतं तामुवाचैनामासने संन्यवेशयत । सिंहासनस्था वैदेही प्रविवेश ततो रसातलं ४३ निरंतरा पुष्पवृष्टिर्दिव्या सीतामवाकिरत् । साधुवादश्च सुमहान् देवानां परमाद्भुतः ४४ ऊचुश्च बहुधा वाचो ह्यंतरिक्षगताः सुराः अंतरिक्षे च भूमौ च सर्वे स्थावरजंगमाः ४५

सिंहासनं प्रादुरासीत् ४१ सर्वाश्चर्यत्वदिव्यत्वोपपादकं विप्रभमिति ४२ दोर्भ्यां गृहीत्वा स्वागतामिति तामुवाचाथैनामासने संन्यवेशयत् ४३ साधुवादश्चासीदिति शेषः ४४ बहुधा वाचः बहुप्रकारा वाचः सीते नैवं कर्तुमर्हसि इति राघवो गृहीतशपथोऽपि पुनः शपथग्रहणे प्रवृत्तस्तस्यै एवं बहुप्रकारा वाचः ४५

सीताशपथकारणात् तत्र कुधा वा चक्रुचुरित्यनुकर्षः तस्माच्चिंतापराः क्व सीता गमिष्यतीत्यादिचिंतायुक्ताः ध्यानपरायणाः भूमप्रवेशाक
लिकसीतारूपस्य ध्यानपरायणाः ४६ रामं निरीक्षतः किं करिष्यतीत्याद्येवं सीता निरीक्षतः कथं गच्छत्येवेस्याद्येवं प्रकारेण। अचेतनमा
सीदिति शेषः ४७ भविष्यतः कार्यस्य गौरवं निश्चयं ज्ञात्वैव ज्ञात्वापि ४८ अज्ञानान्निव मुशोच लोकव्यवहारानुसारेण सर्वः बोधितः भा

वानराश्च महाकायाः सीताशपथकारणात्। केचिच्चिंतापरास्तस्माः केचिद्ध्यानपरायणाः ४६ केचिद्रामं निरीक्षंतः केचित्सीता
मचेतसः। मुहूर्त्तमात्रं तत्सर्वं तूष्णीभूतमचेतनं ४७ सीताप्रवेशनं दृष्ट्वा सर्वं संमोहितं जगत्। रामस्तु सर्वं ज्ञात्वैव भविष्यत्कार्यगौ
रवं ४८ अज्ञानान्निव दुःखेन शुशोच जनकात्मजां। ब्रह्मणा ऋषिभिः सार्द्धं बोधितो रघुनंदनः ४९ मतिं बुद्ध्वा स्वश्राद्धकार
नंतराः क्रियाः। विससर्ज ऋषीन्सर्वान् ऋत्विजो ये समागताः ५० तान्सर्वान्धनरत्नाद्यैस्तोषयामास भूरिशः। उपादाय कुमारौ तौ
अयोध्यामगमत्प्रभुः ५१ नराधिप निस्पृहो रामः सर्वभोगेषु सर्वदा। आत्मचिंतापरो नित्यमेकांते समुपस्थितः ५२ एकांते ध्यान
निरते एकदा राघवे सति। ज्ञात्वा नारायणं साक्षात् कौशल्या प्रियवादिनी ५३ भक्त्यागत्य प्रसन्नं तं प्रणता प्राह हृष्टधीः राम त्वं ज
गतामादिरादिमध्यांतवर्जितः ५४ परमात्मा परानंदः पूर्णः पुरुषईश्वरः जातोसि मे गर्भगृहे मम पुण्यातिरेकतः ५५

विनोदुःयरिहरत्वादिकर्मभिः कृतदुःखापनयनः ४८ ऋत्विजो ये इत्यत्र तान्विससर्जेत्यनुकर्षः ५० तान् ऋत्विक्प्रभृतीन् ५१ एकांते
समुपस्थितः तत्रैवास्थितश्चासीत ५२ ध्याननिरते राघवे सतीत्यर्थः रामं तद्वारित्रै ऋषिवाक्यैश्रुतरूपावशान्नारायणं ज्ञात्वा ५३
प्रणता नारायणं प्रणम्य निवुध्या आदेः कारणं स्वयं चोत्पत्तिना - शरहितस्तत्र भावादेवच मध्यवर्जितः ५४ सर्वेषां परम उत्कृष्ट
आत्मा अंतर्यामिविधया प्रेरकत्वात् परानंदः हिरण्यगर्भानंदादपि उत्कृष्टो य आनंदस्तद्रूपः पूर्णः पुरेशः प्राप्तसर्वकामत्वात् पूर्णः अ
तएवेश्वरः सर्वनियंतार्ईदृशोपि त्वं मम गर्भरूपे गृहे मदीयपुण्याधिक्याज्जातः जातवान् ५५

अवसाने स्वस्यावसानकाले। तिवार्धके इत्यर्थः स्वदेवतारसमाप्तिकाले च समयः प्रस्थावसरः अवबोधज्ञ अज्ञानजः छत्स्नो ... ततेस
र्दरात्वसंगाखि विभ्रिवृत्तो यिसर्वथान निवर्त्तनइति भावः ५६ इदानीमपि अवसानकाले पि तथा संक्षेपतो बोधये सन्वयः निर्वेदो वि
षये घलप्रस्यपतेनवादिनी मीदृशवचनवक्त्री ५७ त्रान्मार्गानाह ... कर्मेत्यादि। अत्रेदं बोध्यं ज्ञानयोगस्त्रिधा एतज्जन्मानुष्ठितक
र्मयोगसंपादितचित्तशुध्याजातः एतज्जन्मानुष्ठितभक्तियोगकृतचित्तशुध्याजातः पूर्वार्जिताभ्यामाभ्यां संपादितया एतज्जन्मनितरस्तु

अवसाने ममाप्येष समयो भद्र उत्तमा। नाद्याप्यवबोधजः छत्स्नो भवबंधो निवर्तते ५६ इदानीमपि मे ज्ञानं भवबंधनिवर्तकं यथा
संक्षेपतो भूयात्तथावबोधय मां विभो ५७ निर्वेदवादिनीमेवं मातरं मातृवत्सलः दयालुः प्राह धर्मात्मा जराजर्जरितां प्रभो ५८
मार्गास्त्रयो मया प्रोक्ताः पुरा मोक्षाप्तिसाधकाः कर्मयोगो ज्ञानयोगो भक्तियोगश्च शाश्वतः तेषां तु सुलभो मार्गो भक्तियोगः सप्र
जितः ५९ भक्तिर्विभिद्यते मातस्त्रिविधा गुणभेदतः स्वभावो यस्य येनैव तेन तस्य भक्तिर्विभिद्यते ६० यस्तु हिंसां समुद्दिश्य दंभं
मात्सर्यमेव वा। भेददृष्टिश्च संरंभी भक्तो मे तामसः स्मृतः ६१ फलाभिसंधिर्भोगार्थी धनकामो यशस्तथा। अर्चादौ भेदबुध्या

ज्ञानानपेक्षो वेति अन्यथा केवलकर्मभक्तिभ्यां ज्ञानं विना मोक्षस्यत मेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यते यनायेति श्रुतिवि
रुद्धतमापद्येत अत्र मल्लासंगतिः स्यादिति दिक्। तेषां मध्ये भक्तियोगरूपो मार्गो ज्ञानजननेसुलभ इत्यर्थः ५९ गुणभेदतः तमोरजःस
त्वरूपगुणभेदेन तामसी राजसी सात्विकी चेति त्रिविधेत्यर्थः ६० भक्तित्रैविध्याद्भक्तस्यापि त्रैविध्यं तत्र तामसं भक्तमाह यस्त्विति हिंसा श
त्रोर्मरणं पूजालाभादिफलकं मात्सर्यं परगुणद्वेषः भेददृष्टिः अरिमित्रादिदृष्टिः संरंभी तत्तनिष्ठ प्रयत्नवान् ६१ फलं स्वर्गादिः तदभिसंधि
स्तत्कामः भोगरैहिकः यशः इत्यर्थः गोवलीवर्दन्यायेन पृथग्निर्देशः अर्चादौ प्रतिमादौ आदिनास्थंडिलादिग्रहणाद्यावन संग्रहः भे
दबुद्ध्या अयमुपास्योऽहमुपासक इत्येवरूपाया ६२

पोनिर्हरणाय पापनाशाय कर्म मत्स्जनरूपे परस्मिन्नपि अर्पितं कुर्यात भगवतः प्रेरणया परस्वातंत्र्ये रामपाद्रुनं तेन स एववृत्ष्पत्थितिबुद्धि
र्वलायंतं नाम अथवा शास्त्रबोधितत्वाद् एवश्यकर्तव्यमिति बुध्वा वा यः कुर्यात्स सात्विकः अत्रापि भेदबुध्येमुपादानाद् भेदबुद्धिरेतत्फलमिति
सूचितं ६३ एतत्फलीभूतं निर्गुणभक्तियोगलक्षणमाह मद्गुणेति अविछिन्नामनोवृत्तिरित्यनेन अनेनतगुणालये मयि याऽविछिन्नामनो
वृत्तिरेतत्सगुणध्यानस्य निर्गुणध्यानस्यलक्षणप्रापकं तत्र दृष्टान्तः यथागंगांबुनोऽबुधौ इति अनेनाभेदविषयत्वमनोवृत्तेर्दर्शितं ६४

परस्मिन्नार्पितं यस्तु कर्मनिर्हरणाय वा कर्त्तव्यमिति वा कुर्यादिद्भेदबुध्या स सात्विकः ६३ मद्गुणश्रवणेरेवमय्यनेनगुणालये अवि
छिन्नामनोवृत्तिर्यथागंगांबुधौ । तदेव भक्तियोगस्य लक्षणं निर्गुणस्य हि ६४ अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिर्मयि पैत्रा मते । सामेसालो
क्यसामीप्यसार्ष्टिसायुज्यमेव वा ६५ ददतोऽपि न गृह्णंति भक्त्या मत्सेवनं विना । स एवात्यंतिको योगो भक्तिमार्गस्य भाविनी ६६ मद्भा
वं प्राप्नुयात्तेन अतिक्रम्य गुणत्रयं महताकामहीनेन स्वधर्माचरणेन च ६७ कर्मयोगेन शस्तेन वर्जितेनातिहिंसनं मद्दर्शनस्तुतिम
हापूजाभिः स्मृतिवंदनैः ६८

अहैतुकं फलानुद्देशः अत एवाव्यवहिता विशेषेणाव्यवहिता संवेदाः सार्ष्टिः सारूप्य ६५ उक्तफलानि ददात्यपि परं तु भक्ता मत्सेवनं वि
ना तेषु मत्सेवायाः अभावात् तानि न गृह्णंति नांगीकुर्वंति स एव सालोक्यादितिरस्कार एव आत्यंतिको योगः स एव पूर्वोक्तो भक्तियोगो मत्सेवारहि
तं मोक्षमपि न बहुमन्यते इति ६६ तेन भक्तियोगेन गुणत्रयमतिक्रम्य मामाप्नोति क्रम्य मद्भावं मय्येकात्म्यं प्राप्नुयात् अथ कर्मयोगमाह महतेति काम
हीनेन फलोद्देशहीनेन स्वधर्म्यमहमद्दर्शनं नित्यमेवानिमित्तिकरूपः तादृशेन कर्मयोगेन मद्भावं प्राप्नुयात् कथंभूतेनातिहिंसनं हिंसनं हि
हिंसावर्जितेन हिंसारहितेनेति यावत् उक्तभक्तियोगप्राप्त्युपायमाह मद्दर्शनेति स्मृतिः स्मरणं वंदनं प्रणतिः ६८

गौ॰ भु

सर्वभूतेषु मद्भावनया ईश्वरभावनया असंगेन दुःसंगपरित्यागेन ६६ यमादयो यमनियमप्राणायामादयः ७० अहमः अहंकारस्य अहं
कर्ताऽस्मीत्यादिबुद्धेः मम धर्मस्य मत्कथादिरूपस्य कीर्तनात् ७१ अंजसा शीघ्रं मां याति मदभिन्नो भवति स्वाश्रयात् वायुना स्वाश्रया यथा गंधघ्राण
त् ७२ अहमात्मा अवस्थितः सर्वत्र चेतनोऽहमेव सर्पः ७३ तं सर्वत्र चेतन्यसंपादकं मामज्ञात्वा बहिः। क्रियोत्पन्नैरनेकभेदैर्द्रव्यैर्गंधपुष्प

अ· ३·
२८

भूतेषु मद्भावनया ऽसंगेनासत्सर्वजनैः बहुमानेन महतां दुःखिनामनुकंपया ६६ स्वसमानेषु मैत्र्या च यमादीनां निषेवया वै
रांतवाक्यश्रवणान्मम नामानुकीर्तनात् ७० सत्संगेनार्जवेनैवत्व्यहमः परिवर्जनात्। कांक्षया मम धर्मस्य परिशुद्धांतरैजनः
७१ मद्गुणश्रवणादेव याति मामंजसा जनः। यथा वायुवशाद्गंधः स्वाश्रयात् घ्राणमाविशेत् ७२ योगाभ्यासरतं चित्तं एवमात्मा
नमाविशेत्। सर्वेषु प्राणिजातेषु अहमात्मा अवस्थितः ७३ तमज्ञात्वा विमूढात्मा कुरुते केवलं बहिः क्रियोत्पन्नैर्नैकभेदैर्द्रव्यैर्मे
मैं नावतोषणं ७४ भूतावमानिनार्चायामर्चितोऽहं न पूजितः ७५ तावन्मामर्चयेद्देवं प्रतिमादौ स्वकर्मभिः यावत्सर्वेषु भूत
षु स्थितं चात्मनि न स्मरेत् यत्नभेदं प्रकुरुते स्वात्मनश्च परस्य च। भिन्नदृष्टेर्भयं मृत्युस्तस्य कु

द्रूपादिभिर्द्रव्यैः अवमेनेतोषणं संतोषं न कुरुते न जनयति इत्यर्थः सर्वभूतस्थितत्वेन मामज्ञात्वा कृतयाऽनया मो हृत्फलरोमसंतोषो
नेत्यर्थः ७४ सर्वप्राण्यपमानकर्त्रा या वस्तुतः प्रतिमा न पूजिता तावदेव वशिष्टानां सा पूजायोग्या तदनंतरं स्वपूज्येत्यर्थः अर्चितः सस्य व्याख्या
ख्या पूजित इति ७५ तावन्मामर्चयेदिति स्वधर्मध्यमणि न्यायेनोत्तरान्वयस्पष्टि। यावत्सर्वभूतस्थितं मामात्मनि न स्मरेत् स एवात्मभिन्न
ज्ञानी यावत् तावदेव पूजाराद्यधिकारो न तदुत्तरं पूज्यपूजकभावापगमात् इति भावः इयं मे भावना मुख्येति ध्वनयितुं भेदेति। यदि भिन्न
दृष्टेस्तस्य मत्स्वभयं कुर्यात् अत्र संशयो नास्तीत्यर्थः ७६

तस्माद्दूरं स्वदेके वा हृमुपाम्य रत्या हृ मामतः इति एकं मां ज्ञानेन मानेन एवं ज्ञानपूर्वकं सर्वप्राणिसंमानेन नमे श्रा सर्वत्र मित्रबुध्या मामर्चेत इयमे
वमे मुख्या पूजा क्वापि शत्रुबुद्धिः सर्वथा न कार्येति भावः अभिन्नधीः एक एव चेतनो भगवान् सर्वत्रेत्येवं बुद्धिरित्यर्थः ७८ तथा सर्वभूता
नि चेतसा प्रणमेत ७९ तत्र हेतुर्ज्ञात्वेति ईश्वरजीवयोरिति परस्परज्ञीकाना चेत्यविबोध्य ८० ज्ञानेन योगसहितो ज्ञानयोग इत्यर्थः एकतरं
मामतः सर्वभूतेषु पारं छिन्नेषु संस्थितं । एकं ज्ञानेन मानेन नमे श्राचार्चेदभिन्नधीः ७८ चेतसैवानिशं सर्वभूतानि प्रणमेत्सुधीः
ज्ञात्वा मां चेतनं शुद्धं जीवरूपेण संस्थितं । तस्मात्कदाचित् नेसेत भेदमीश्वरजीवयोः ८० भक्तियोगो ज्ञानयोगो मया मातरु
दीरितः आलंबैकतरं वापि पुरुषः शममृच्छति ८१ ततो मां भक्तियोगेन मातः सर्वत्र दिस्थितं पुत्ररूपेण वा नित्यं संस्मृत्वा शं
निर्वाप्स्यसि ८२ श्रुत्वा एतस्य वचनं कौशल्या नंदसंयुता एमसदा हृदि ध्यात्वा छित्वा संसारवंधनं । अतिक्रम्य गतीस्तिस्रो
प्यवाप परमां गतिं ८४ कैकेयी चापि योगं रघुपतिगदितं पूर्वमेवाधिगम्य स्रग्धाभक्तिप्रशांता हृदि रघुतिलकं भावयंती गता मुःग
त्वा स्वर्गे स्फुरंती दशरथसहिता मोदमाना वसेथे मातास्त्रीलक्ष्मणस्याप्यतिविमलमतीः प्राप भर्तुः समीपं ८५ इति श्रीभद् ध्यात्म

रामायणे उत्तरकांडे मातृणां स्वर्गप्राप्तिर्नाम सप्तमः सर्गः ७

केवलभक्तियोगमपीत्यर्थः शममृच्छति तस्य परिणामे ज्ञानयोगप्रापकत्वादिति भावः ८१ भक्तियोगेन उक्तरूपेण ईश्वरः पूज्यः हत्येवं रूपेण
तत्रासामर्थ्ये आह पुत्ररूपेणवेति ८२ ८३ तिस्रो गतीः सात्विकराजसीतामसीः तत्र सात्विकी अर्चिरादिगतिः राजसी धूमादिगतिः ता
मसी नाय स्वन्निपस्वेसेरूपा तत्राघा रहरा घुयासकानं छिती याकर्मिणा । ततीयात्वे वा परमा गतिनास्यप्राणा त्युत्क्रामत्स्त्रैवसमव
वलीयं नरनिताति प्राप्या ८४ पूर्वमेव चित्रकूटगिरौ ८५ इति श्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थे त्यादिविरुदावली विराजमानस्म
म्यतिवर्मणः पुत्रस्य कृताः सेतौ उत्तरकांडे सप्तमः सर्गः ७

अ० ३
२६
४

अथेतिकस्मिन् कस्मिंश्चिद्दिवसे मातुलेनाहूतः स्वदेशसमीपवर्तिनं गंधर्वविषयस्य गंधर्ववधार्थं १ जितस्त्रिःकोटीर्गंधर्वनायकान् हत्वा
तान्वयः पुरे पुष्करावती तक्षशिलाख्ये २ स तौ पुष्करतक्षनामानौ ३४ कुमारौ स्वपुत्रोपपश्चिमां दिशं याहीति शेषः ५ ६ ७ ८ ततः
अथ कालेन तेकस्मिन् भरतो भीमविक्रमः युधाजिता मातुलेन ... याहूतो गात्ससैनिकः १ रामाज्ञया गतस्तत्र हत्वा गंधर्वनायकान्। तिस्त्रः कोटीः पुरे हर्षनिवेशपरघुनंदनः २ पुष्करं पुष्करावत्यां तक्षं तक्षशिलाह्वये। अभिषिच्य सुतौ तत्र धनधान्यसुतहृतौ। ३ पुनरागत्य भरतो रामसेवापरोभवत्। ततः प्रीतो रघुश्रेष्ठो लक्ष्मणं प्राह सादरं ४ उभौ कुमारौ सौमित्रे गृहीत्वा पश्चिमां दिशं तत्र मल्लान् विनिर्जित्य दुष्टान् सर्वोपकारिणः ५ अंगदश्चित्रकेतुश्च महासत्वपराक्रमौ। द्वयोर्द्वे नगरे कृत्वा गत्वा च धनरत्नके ६ अभिषिच्य सुतौ तत्र शीघ्रमागच्छ मा पुनः। रामस्याज्ञां पुरस्कृत्य गजाश्वबलवाहनः ७ गत्वा हत्वारीन् सर्वान् स्थापयित्वा कुमारकौ। सौमित्रिः पुनरागत्य रामसेवापरोभवत् ८ ततस्तु काले महति प्रयाते रामं सदा धर्मपथे स्थितं हरिं। द्रष्टुं समागाद्दषिवेषधारी कालस्ततो लक्ष्मणमित्युवाच ९ निवेदयस्वातिबलस्य दूतं मां द्रष्टुकामं पुरुषोत्तमाय। रामाय विज्ञापनमस्तित्तस्य महर्षिमुख्यस्य चिराय धीमन् १० तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सौमित्रिस्त्वरयान्वितः आचचक्षे यरामाय तापसं संप्राप्तं तपोधनं ११ एवं ब्रुवंतं प्रोवाच लक्ष्मणं राघवो वचः शीघ्रं प्रवेशयतां तात मुनिः सत्कारपूर्वकं १२ लक्ष्मणस्तु तपोतुल्यं प्रावेशयत्तं तापसं स्वतेजसा ज्वलंतं तं घृतसिक्तं यथानलं १३ सोभिगम्य रघुश्रेष्ठं दीप्यमानः समागमनानंतरं ९ अतिबलस्य महर्षिमुख्यस्य दूतं रामेद्रष्टुकामं पुरुषोत्तमाय रामाय पश्चिवेदयस्व तस्य महर्षेः तपस्य महर्षिमुख्यस्य रामाय चिराय विज्ञापनमस्ति रामं प्रति चिरकालं वो धनी यं वा वक्तव्यमस्ति १० तत् सौमित्रिरित्यः ११ १२ १३ वर्धस्व तस्य
रामाधिकस्वर्गराज्यलाभे नवधस्वेति तद्रूपस्थितो ...ः १४

तेनानामयं पृष्टो राम उवाच तस्मै अनामयं पृष्ट्वा प्रोवाच सत्तमः १५ यदर्थं प्राप्तः प्रागतस्तत्ते स्वामि वाक्यं १६ एकमेव रहस्यमेव अनालक्ष्यं तत्तो
येनेति शेषः १७ तदेव रहस्यमाह यतिनान्येनेति निरीक्षितः कथयेत्तावावामिति शेषः १८ अत्र रहः रहस्याने जन आवाभ्यामतिरिक्तस्तत्ती यो जनस्त

तस्मै स मुनये रामः पूजां कृत्वा यथाविधि । पृष्ट्वानामयमव्यग्रो रामः पृष्टोऽथ तेन सः १५ दिव्यासने समासीनो रामः प्रोवाच तापसं । य
दर्थमागतोऽसि त्वमिह तत्प्रार्थयस्व मे १६ वाक्येन चोदितस्तेन रामेणाह मुनिर्वचः । एकमेव प्रयोक्तव्यमनालक्ष्यं तु नः वचः १७ नान्येनैवे
तच्छ्रोतव्यं नाख्यातव्यं च कस्यचित् । शृणुयाद्वा निरीक्षेद्वा यः स वध्यस्त्वया प्रभो १८ तथेति च प्रतिज्ञाय रामो लक्ष्मणमब्रवीत् । ति
ष्ठ त्वं द्वारि सौमित्रे नायात्वत्र जनो रहः १९ यद्यागच्छति को वापि स वध्यो मे न संशयः । ततः प्राह मुनिं रामो येन वा त्वं विसर्जितः २०
यत्ते मनीषितं वाक्यं तद्वदस्व ममाग्रतः । ततः प्राह मुनिर्वाक्यं शृणु राम यथातथं २१ ब्रह्मणा प्रेषितोऽस्मीश कार्यार्थं तेन कं प्रभो
। अहं हि पूर्वजो देव तव पुत्रः परंतप २२ मायासंगमजो वीर कालः सर्वहरः स्मृतः । ब्रह्मा त्वामाह भगवान्सर्वदेवर्षिपूजितः २३
रक्षितुं स्वर्गलोकस्य समयस्ते महामते । पुरा त्वमेक एवासील्लोकान्संहृत्य मायया २४ भार्यया सहितस्त्वं मामादौ पुत्रमजीजनः ।
तथा भोगवतं नागमनंतमुरगेशयं २५

र्थः १९ को वापि त्वं वा अन्यो वा येन वा येन त्वं विसर्जितः प्रेषितस्तस्य वा मनीषितं अथवा ते तवैव मनीषितं यद्वाक्यं तद्वदस्व २० यथातथं
तत्त्वमित्यर्थः २१ त्वं क इति जिज्ञासायां संभाव्य स्वयमेवोत्तरमाह अहं हीति पूर्वजः सर्वसृष्ट्यपेक्षया पूर्वः महत्तत्वस्येश्वराय मंशाद्विशेषात्प्रादु
अतिरिक्तमेवेदं न त्वमिति शेषः २२ मायासंगमस्तस्याः सकाशाज्जातः २३ अथ ब्रह्मवाक्यमाह रक्षितुमिति समयः अवतारसमये कृतः कालः
एतावंतं कालं मर्त्यलोके स्थित्वा पुनः स्वर्गमागते त्वयि स्वरूपेण नु मम स्वर्गलोकः संबंधः स्यादिति शंकां निवर्तयितुं पूर्वकथामाह पुरेति सदेव सोम्येदमग्र
आसीदिति श्रुतेः मायाधिकार्माश्रयत्वात्त्वया ह मेऽरेनेव तरेति भावः २४ भार्यया मायया मय्या भव सानिध्येन तस्या एव परिणामशीलत्वा
दिति भावः भोगवतं शेषनुभाव आर्षः एतावुभावपि महत्तत्वाधिष्ठातारौ विस्पष्टः २५

ससखौ स पराक्रमौ तन्मे दोस्थिसंचयं तद्रूपं २६ १ मामेदिनी निर्मितवानिशेषः तत्र सुमस्यनाभ्यां विद्यमाने पमेमामुत्साद्य २७ नेवमासनाथसं
विधायभवान् मपि सर्वं प्रजोत्पादन पाले नाऽदिभारन्यवेदयत । स्थापितवान् स पुत्रसंभारः आगाहूतमनोत्सारतादि अवहारः २८ मेवीर्या पहा
रिणः मेवीर्यस्य महानादः स्वदारत्यर्थः ततः मां प्रतिनियाम निहितो नो जरमिसर्थः २९ ३० ३१ समयं वासकालप्रतिहाम नोरथः प्रतिहावि

अ० ३ मायया जनयित्वा त्वं द्वौ ससखौ महाबलौ । मधुकैटभकौ दैत्यौ हत्वा मेदोऽस्थिसंचयं २६ १ मां पर्वतसंवृतां मेदिनीं पुरुषर्षभ पद्मे दिव्यार्कसंका
शे नाभ्यामुत्पाद्य मामपि २७ मां विधाय प्रजाध्यक्षमपि सर्वं न्यवेदयत् । सोऽहं सं पुत्रसंभारस्त्वामवोचं जगत्पते २८ रक्षां विधत्स्व भूते
३० भ्यो ये मे वीर्यापहारिणः ततस्त्वं कश्यपाज्जातो विष्णुर्वामनरूपधृक् २९ त्वं तवानसि भूभारं वधाद्भस्योगरणस्य च । सर्वा लक्ष्म्या ये मा
णा सुप्रजाः सुधारणीधर ३० एवं रणस्य वधाकांक्षी मर्त्यलोकमुपागतः १ शावर्षसहस्राणि १ शावर्षशतानि च ३१ कृत्वा वासस्य समय
यं त्रिदशेशात्मनः पुरा । सते मनोरथः पूर्णः पूर्णो चापुषितेन तु ३२ कालस्तापसरूपेण त्वत्समीपमुपागमं । ततो भूयश्च ते बुद्धिर्य
दि तेगमने बुद्धिर्देवलोके जितेन्द्रिय ३४ सनाथा विष्णुना देवा भवन्तु
दिरण्यमुपासितं ३३ तत्तथा भव भद्रं ते एवमाह पितामहः । यदि ते गमने बुद्धिर्देवलोकं जितेन्द्रिय ३४ सनाथा विष्णुना देवा भवंतु
विगतज्वराः । चतुर्मुखस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा कालेन भाषितं ३५ हसन्नरामस्तदा वाक्यं कृत्स्नस्यांतकमब्रवीत् श्रुतं तव वचो मे घमनापी
हतरं तु तम ३६ संतोषः परमोऽत्रैव त्वदागमनकारणात् त्रयाणामपि लोकानां कार्यार्थं मम संभवः ३७
यः कालः नृषु नरलोके । आयुषि पूर्णोऽसि २२ अहं कालस्तापसरूपेण त्वत्समीपमुपागमनप्रयोजनमस्मि ३३ तत्तथा भवतामुपा
स्वे सर्थः ३४ ३५ कृत्स्नस्य जगतोऽन्तकं नाशकं कालमित्यर्थः ३६ कार्यार्थसंभवः तेन निष्पन्नकार्यस्माद्वस्थानेन प्रयोजनमित्यर्थः ३७

मनोरथः अथमेमनोरथोपरितोगमनमितिभावः ३८ स्यातव्यंतद्दर्शनोपोद्घातेनभाव्यामे। प्रयेत्यनेनसर्वमिदंमायैवेतिध्वनयति ३९ आ
दतंयथाभवतितथादर्शनेनेच्छयाराद्वारमभ्यगात् ४० ४१ रामेणकार्यंकिंतेइतितत्सर्वकार्यमहंस्पादयामीतिवः तदेवाहकिंतेदत्यादि ४२

भद्रं तेलक्ष्मणगमिष्यामि [illegible] यत एवाहमागतः मनोरथस्तुसंप्राप्तोनमेत्रास्तिविचारणा ३८ मत्सेवकानां देवानां सर्वकार्येषुवैमयास्यात
व्यं मायया पुत्र यथा चाहं प्रजापतिः ३९ एवं तयोः कथयतोर्दुर्वासामुनिरभ्यगात्। राजद्वारं राघवस्य दर्शनार्थे स्पयादतं ४० मुनिर्लक्ष्म
णमासाद्य दुर्वासावाक्यमब्रवीत्। शीघ्रं दर्शय रामं मे कार्यं मस्संतमाहितं ४१ तच्छ्रुत्वा प्राह सौमित्रिर्मुनिज्वलनतेजसं। रामेणकार्यं
किंते च किं तेऽभीष्टं करोम्यहं ४२ रामाकार्यान्तरे व्यग्रो मुहूर्तं संप्रतीक्ष्यतां। तच्छ्रुत्वा क्रोधसंतप्तो मुनिः सौमित्रिमब्रवीत् ४३ अस्मि
न्क्षणे तु सौमित्रे न दर्शयसि चेद्विभुं। रामं सविषयं वंशं भस्मीकुर्यां न संशयः ४४ श्रुत्वा तद्वचनं घोरं क्रोधेर्दुर्वाससोभृशं। स्वरूपं तस्य
वाक्यस्य चिंतयित्वा स लक्ष्मणः ४५ सर्वनाशाद्वरं मेघनाशो ह्येकस्य कारणात्। निश्चित्यैवेन नोगत्वा रामाय प्राह लक्ष्मणः ४६ सौमि
त्रेर्वचनं श्रुत्वा रामः कालं व्यसर्जयत्। शीघ्रं निर्गम्य रामो पि ददर्शात्रेः सुतं मुनिं ४७ रामो भिवाद्य संप्रीतो मुनिं पप्रच्छ सादरं। किं का
र्यं ते करोमीति मुनिमाह रघूत्तमः ४८ तच्छ्रुत्वा रामवचनं दुर्वासा राममब्रवीत्। अद्यवर्षसहस्राणामुपवाससमापने ४९ अतो भो

जनमिच्छामि सिद्धं यत्ते रघूत्तम। रामो मुनिवचः श्रुत्वा संतोषेण समन्वितः ५०

४३ वशो दयास्यस्येति शेषः तेनसर्वे याभवदारिनां नाशं करिष्यामीत्यर्थः ४४ भृशं मतिशयेनघोरमित्यन्वयः स्वरूपं वाच्यंगंयंचार्थ ४५
कारणात्दुर्वाससोरूपात् ४६ ४७ ४८ वर्षसहस्राणांसंवधीयउपवासस्तस्यसमापनेसमासआर्षः ४९ यात्सिद्धं गरहेस्तितद्भोक्तुमि
च्छामि ५०

अप्रतममवस्त्वाड ५१ कालेनभाषितामित्यन्वयः स्मृत्वाच शोकादिमुक्तः सन् ५२ मनसाहृतप्रार्थितात्वाप्रतिज्ञाया अन्यथाकर्तुमशक्य
त्वादितिभावः ५३ ५४ स्नेहकृतंवधनं गर्हितंनिंदंतस्नेहाद्धेः शक्रुतरंकरणेचप्रतिज्ञाहानिरितिचिंतयंतं ५५ पूर्वमेवेदृशीतिरदमवश्यभवी

अ० ३
३१

संसिद्धमन्नंमुनयेयथावत्समुपाहरत्। [म] मुनिर्भुक्त्वान्नममतंसंतुष्टः पुनरभ्यगात् ५१ स्वमाश्रमंगतेतस्मिन्रामः सस्मारभाषितं काले
नशोकदुःखार्त्तोविमनाश्चातिविह्वलः ५२ अवाङ्मुखोदीनमनानशशाकाभिभाषितुं। मनसालक्ष्मणंतात्वाहृतमापरंघूद्वहः
५३ अवाङ्मुखोवभूवाथलक्ष्मीमेवाविलेक्षणः। ततोरामंविलोक्याहसौमित्रिर्दुःखसंप्लुतं ५४ तूष्णींभूतंचिंतयंतंगर्हितंस्नेहवं
धनं मत्कृतेमाजसंतापंनहिमांरघुनंदन ५५ गतिःकालस्यकलिताप्रवर्मेवेदृशीप्रभो। त्वयिहीनप्रतिज्ञेतुनरकोमेध्रुवंभवेत् ५६

प

मापिप्रीतिर्यदिभवेंधनुग्राह्यतातव। त्यक्त्वाशंकांजहिप्रातमांमाधर्मंत्यजप्रभो ५७ सौमित्रिणैवंकथितं श्रुत्वारामः स्खलितमानसः
श्रीह्रूयमंत्रिणः सर्वान्वसिष्ठंचेदमब्रवीत् ५८ मुनेरागमनंयत्तुकालस्यापिहिभाषितं। प्रतिज्ञामात्मनश्चैवसर्वमावेदयत्प्रभुः
५९ श्रुत्वारामस्यवचनंमंत्रिणःसपुरोहिताः ऊचुःप्रांजलयःसर्वेराममरिंदमंकाहितं ६० पूर्वमेवहिनिर्दिष्टंतवभूभारहारि
णः लक्ष्मणेनवियोगस्तेज्ञातोविज्ञानचक्षुषा ६१

तिभावः मत्कृतेत्वत्प्रतिज्ञाहानौममापिनरकः इत्यर्थः ५६ धर्ममासजेत्यन्वयः अनेनप्रतिज्ञापालनमेवक्षत्रियस्यमुख्योधर्मस्तद्विधेया
नाचप्रतिज्ञानिर्वाहणंपरमोधर्मइतिसूचितं ५७ स्खलितमानसस्त्यक्तभ्रांतस्नेहः ५८ मुनेर्दुर्वाससः ५९ ६० भूभारहारिणस्तावन्मात्रफल
लकृतयाधृतशरीरस्यतवपूर्वत्वत्तः पूर्वमित्यर्थः लक्ष्मणागमनंनिर्दिष्टं भाविसत्वयोस्याभिज्ञानएवास्ते ६१

।प्रतिज्ञाते त्वं परित्यक्ते न्यथा कृतेः ६२ धर्मेण नष्टेन एनो धर्मेण नष्टे इत्यर्थः तर्हि त्रैलोक्यपालकेन त्वद्धर्मनाशे सति त्रैलोक्यनाशः इति भावः
६३ ६४ समाश्रयस्व वसिष्ठादिवाक्यं श्रुत्वेत्यर्थः ६५ सतामुभयसममवेत्यन्वयः उक्तमुक्तवत इत्यर्थः ६६ ६७ नवद्वाराणि चक्षुषी कर्णौ
नासिका मुखं पायूपस्थे ब्रह्मरंध्रं चेति ६८ अभ्यचिंतयत वासुदेवोहमित्यध्यायत ६९ तुष्टुवुः पुष्पैः समाकिरन् विबुधैः केश्चिदस्य

प्रतिज्ञाते परित्यक्ते धर्मो भवति निष्फलः ६२ धर्मे नष्टे विलीनं त्रैलोक्यं नश्यति ध्रु
त्यजता मुलक्ष्मणं राम मा प्रतिज्ञां त्यज प्रभो। प्रतिज्ञाते परित्यक्ते धर्मो भवति निष्फलः ६२ धर्मे नष्टे विलीनं त्रैलोक्यं नश्यति ध्रु
वं। तु त्वं सर्वस्य लोकस्य पालको सि रघूत्तम ६३ त्यक्त्वा लक्ष्मणमेवैकं त्रैलोक्यं त्रातुमर्हसि। रामो धर्मार्थसहितं वाक्यं तेषां मनी
षिणां ६४ सभामध्ये समाश्रुत्य प्राह सौमित्रिमंजसा। विसृजे त्वां गच्छ सौमित्रे माभूद्धर्मस्य संक्षयः ६५ परित्यागो वधो वापि स
तां मेवोभयं समं एवमुक्ते रघुश्रेष्ठे दुःखव्याकुलितेक्षणः ६६ रामं प्रणम्य सौमित्रिः शीघ्रं गृहमगात्स्वकं। ततो गत्वा सरयूतीरमा
चम्य सकृतांजलिः ६७ नवद्वाराणि संयम्य मूर्ध्नि प्राणमधारयत्। परस्सरं परं ब्रह्म वासुदेवाख्यमव्ययं ६८ परं तत्परमं धामचेत
सा सोभ्यचिंतयत्। वायुरोधेन संयुक्तं सर्वे देवाः सहर्षयः ६९ साग्नयो लक्ष्मणं पुष्पैस्तुष्टुवुः समवाकिरन्। अदृश्यं विबुधैः केश्चि
त्सशरीरं सवासवः ७० गृहीत्वा लक्ष्मणं शक्रः स्वर्गलोकमथागमत्। ततो विष्णोश्चतुर्भागं गतं देवं सुरसत्तमाः सर्वे देवर्षयो दृष्ट्वा लक्ष्म
णं समपूजयन् ७१ लक्ष्मणोपि दिवं गत्वा रेहे सिद्धलोकगतयोगिनस्तदा। ब्रह्मणा सह समागम्य मुमुदुः दृष्ट्वा माहितमहाहिरूपकं ७२

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे उत्तरकांडे अष्टमसर्गः ८

केरपि देवैर्न दृश्यमित्यर्थः ७० ७१ रेरे हर्षं शेषं सिद्धलोकगतयोगिनः तल्लोकस्थयोगिन इत्यर्थः आदिहिर्नामानं महाहिरूपं येन ततस्तदुग्धं यया
दधिमावमापद्यते तथाप्यमेव रेहस्तत्राहिरूपतां प्राप्त इत्यर्थः ७२ इति श्रीमत्सकलराजविपरुद्धरणसमर्थेत्यादिविरुदावलीविराजमान
स्यहिम्मतिवर्मणः पुत्रस्य श्रीरामवर्मणः कृतावध्यात्मरामायणसेतौ उत्तरकांडे अष्टमः ८

नैगमाः वणिजः १ अघ चाहं अद्यैव अहमित्यर्थः पदानुगः पदान्यनुलक्षीकृत्य गंता। अन्यथा तेन बहु अवधानं स्यादित्यर्थः २ उक्त्वेव
क्व मिमाति ३ भरतो वापि भरत आपीत्यर्थः राज्यं गर्हयामास। तन्निंदापूर्वकमिदं आह चेत्यर्थः ४ सत्येन शपेयं सत्यं मेन शपनुपदि राज्या

श्र· ३·
१२·

लक्ष्मणानुपरि त्यन्यरामो दुःखसमान्वितः मं त्रिणो नैगमांश्चैव वसिष्ठं चेदमब्रवीत् १ अभिषेक्ष्या भिभरतमधिराज्ये महामतिं।
अघ चाहं गमिष्यामि लक्ष्मणस्य पदानुगः २ एवमुक्ते रघुश्रेष्ठे पौरजानपदास्तदा। द्रुमा इव छिन्नमूलाः दुःखार्ताः पतिता भु
वि ३ मूर्छितो भरतो वापि श्रुत्वा रामाभिभाषितं। गर्हयामास राज्यं स माहेदं रामसन्निधौ ४ सत्येन च शपे नाहं त्वां विना दिवि
वा भुवि। कांक्षे राज्यं रघुश्रेष्ठ शपे त्वत्पादयोः प्रभोः ५ इमौ कुशलवौ राजन् अभिषिंच स्वराघव। कोशलाधां कुशंवीरमुत्तरे
धुलवं तथा ६ गच्छंतु द्रुतास्त्वरितं शत्रुघ्नान यतामहि। अस्माकमेतद्गमनं स्ववासाय प्ररोचनुसः ७ भरतेनोदितं श्रुत्वा पति
तांस्ताः समीक्ष्यतं। प्रजाश्च भयसंविग्नाः सरामविश्लेषकातराः ८ वसिष्ठो भगवान् राममुवाच सदयं वचः। पश्य तातादरात्सर्वाः
पतिता भूतले प्रजाः ९ तासां भावानुगं राम प्रसादं कर्तुमर्हसि। श्रुत्वा वसिष्ठवचनं ज्ञाः समुत्थाप्य प्रत्यव १० सत्त्वेहीरघुनाथ स्ताः स्त्री
किं करोमीति चाब्रवीत्। ततः प्रांजलयः प्रोचुः प्रजाभर्तारघूद्वहं ११ गंतुमिच्छति यत्र त्वमनुगच्छामहे वयं। अस्माकमेषा परमा
प्रीतिर्धर्मो यमक्षयः तवानुगमने राम तद्गतानो हृदामतिः पुत्रदारादिभिः सार्धमनुयामो वसर्वे १२ १३ था

कौसल्येकः शायथः त्वत्पादयोः स्पर्शेन च शपद इत्यपरः शपथः ५ नहि सर्वगमले कोराज्यं पालयिष्यतीत्याशंक्याह इमाविति ६
तत्तथा कठोरं वदंतं भरते पतितामुवीति शेषः ८ तानेतिसं वोधन ९ भावनुगं अभिप्रायानुगं प्रत्येतिल्प ववार्षः ११ १२ अयं त्वदनु
गमनरूपः १३

तपोवनाद्यन्यतमं यद् गन्तासि तत्तनुयामहस्त्वर्थः १४ १५ १६ कृच्छ्रेणाभगवद्वियोगात्... नासहिष्णुतया क्लेशेन १७ १८ अत्रिपुत्रस्य दुर्वास

तपोवनं वा स्वर्गं वा पुरं वा रघुनंदन। ता वा तेषां मनोद्राघ्यं कालस्य वचनं तथा १४ भक्तपौरजनं चैव वा द्विमित्याह राघवः कृत्वैवं
निश्चयं रामस्तस्मिन्नेवाह्नि प्रभुः १५ प्रस्थापयामास च तौ रामभद्रः कुशीलवौ अष्टौ रथसहस्राणि सहस्रं चैव दंतिनां। पत्तीनां
चाश्वसहस्राणामेकैकस्मै ददौ बलं १६ बहुरत्नौ बहुधनौ स्वपुष्टजनावृतौ। अभिवाद्य गतौ रामं कृच्छ्रेण तु कुशीलवौ १७ शत्रुघ्ना
नयने दूतान्प्रेषयामास राघवः ते दूतास्त्वरितं गत्वा शत्रुघ्नायान्यवेदयन् १८ कालस्यागमनं पश्चादत्रिपुत्रस्य चेष्टितं। लक्ष्मणस्य
च निर्याणं प्रतिज्ञां राघवस्य च १९ पुत्राभिषेचनं चैव सर्वेषामचिकीर्षितं। श्रुत्वा तत् दूतवचनं शत्रुघ्नः कुलनाशनं २० व्यथितो
पि धृतिं लब्ध्वा पुत्रावाहूय सत्वरः अभिषिच्य सुबाहुं वै मथुरायां महाबलः २१ यूपकेतुं च विदिशानगरे शत्रुसूदनः। अयोध्यां त्व
रितं प्रागात्स्वयं रामदिदृक्षया २२ ददर्श च महात्मानं तेजसा ज्वलनप्रभं। दुकूलयुगसंवीतं ऋषिभिश्चाक्षयैर्वृतं २३ अभिवाद्य रमा
नाथं शत्रुघ्नो रघुपुंगवं। प्रांजलिर्धर्मसहितं वाक्यं प्राह महामतिः २४ अभिषिच्य सुतौ तत्र [illegible] जीवलोचन। त्वया तु गमने रा
जन् विद्धि मां कृतनिश्चयं २५ त्यक्तुं नार्हसि मां वीर भक्तं च विशेषतः शत्रुघ्नस्य ददौ बुद्धिं विज्ञाय रघुनंदनः २६ सज्जीभवतु मध्याह्ने
भवानिसप्रवद्धिवः अथ सुग्रीवप्रमुखास्तेतुर्वानराः कामरूपिणः २७ ऋक्षाश्च राक्षसाश्चैव गोपुच्छाश्च सहस्रशः ऋषीणां देवतानां
च पुत्राणामस्य निर्गमे २८

सः प्रतिज्ञां मज्जास्य सहनयनविषयां १९ चिकीर्षितं स्वर्गमनरूपं कुलस्य भ्रातसम्बंधस्य नाशनं २० २१ २२ अक्षयैः ऋषिभिः अजिवि
द्गीविभिर्वसिष्ठाद्यैः २३ २४ २५ २६ २७ २८

नवभार्नरराक्षेस्यः॥

२९ ३० ३१ ३२ मेवचनात्मनाः प्रशाधि एष संरक्षः संबाधिएष्यंच प्रशाधि अतोन्यन्मावदे साह शापितोसीति अन्यवचनोक्तौ मद्वध पातकं नवेतिभावः ३३ ३४ ममाज्ञो चिरंजीवे त्वेवं रूपो द्वापराणंतरे एतच्चतुर्युगी भिन्नयाः किंचिच्चतुर्युग्यंतर्गत द्वापरे ३५ युद्धं भवेत भविष्यतीतितनः

श्री · उ· ४९ तस्मिन्नंतरेण मंसुग्रीवोपि महाबलः यथावद्भिवाघाहराव भक्तवत्सलं ३० अभिषिच्यो मरं रामे आगतोस्मि महाबलं। नवानुग

३३ मनेणमविद्धि मां कृतनिश्चयं ३१ कृत्वानेषां ह्रदं वाक्यं ऋक्षवानर राक्षसां। विभीषणमुवाचेदं वचनेमरदुसाररं ३२ धरिष्यति धरण्या वत प्रजास्तावत्प्रशाधि मे वचनाद्रक्षसंराज्यं शापितो सि ममोपरि ३३ नाकिंचिदुत्तरं वाच्यं त्वया मत्प्रियकारणात। एवं विभीष णं नत्वा हनूमंतमथाब्रवीत ३४ मारुते त्वं चिरंजीव मम माज्ञां माम सा कृथाः जांबवंतमथप्राह त्वं छलं द्वापरांतरे ३५ मयासा धंमवेयुद्धं यत्किंचित्कारणांतरे। ततस्तान् राघवः प्राह ऋक्षराक्षसवानरान ३६ सर्वान्नेव मयासार्धं प्रयातेति रयान्वितः तत्त्व-

धंमवेयुद्धं यत्किंचित्कारणांतरे। ततस्तान् राघवः प्राह ऋक्षराक्षसवानरान ३६ सर्वान्नेवमयासार्धं प्रयातेति रयान्वितः ततः- ततः प्रभाते रघुवंशनाथो विशालवक्षाः सितकंजनेत्रः पुरोधसं प्राह वसिष्ठमार्यं मोत्त्वग्निहोत्राणि पुरो गुरो मे ३७ ततो वसिष्ठे पिचकार सर्वं प्रास्थानिकं कर्म महद्विधानात्। क्षौमांबरो दर्भपवित्रपाणिर्महाप्रयाणाय गृहीतबुद्धिः ३८ निष्क्रम्य राम नगरात्सि तात्म्राक्षशीवपातः शशिकोटिकांतिः रामस्य सव्येसितपद्महस्ता पद्मागता पद्मविशालनेत्रा ३९ पार्श्वेच पद्मेन हृता कंजहस्ताश्या मापयोम्भूराप्रदीप्यमाना। शास्त्राणि शास्त्राणि धनुश्च बाणान्नग्मुः पुरस्ताद्धृतविग्रहास्ते ४०

स्वर्गं गमिष्यसीति शेषः अत्रनावबत ग्रहणं मेरद्धिविरह्योरप्युपलक्षणं तान् हनूमज्जांबवदादिभिन्नान् ३६ ३७ प्रास्थानिकमहाप्रस्था नोचितं क्षौमांबरत्वादिरूप मविशेषणं ३८ पद्मालक्ष्मीः स्वर्गगनापि सीतात्वा लेलक्ष्मीरूपेण सेनिहिता जातेत्यर्थः ३९ अरुणकंजहस्ता रक्तपद्महस्ता भूस्तरधिष्ठात्री देवता एवमग्रेपि बोध्यं ४०

रिव्यामुनयः सनकादयः श्रीतीनां मातायत्री ४१ अनाहतद्वारापवर्गतुल्यं व्रजंतं रामममन्वयपुः ४२ अनुयायात अन्वगच्छदित्सर्थः क
चित्तथैवपादः ४३ सामान्यवर्यार्गाः समत्रिरगोछिन्नाय्यायपुः क्षत्रमुखाः क्षत्रे क्षत्रिया मुखे मुख्या अग्नेसरा येषां ताः दृशा वैश्यदयः ४४

वेदाश्च सर्वे धृतविग्रहाश्च ययुश्च सर्वे मुनयश्च दिव्याः। माता श्रुतीनां प्रणवेन सार्धं गीयं ययौ हरिव्याहृतिभिः समेता ४१ गच्छंतमेवा
नुगतां जनास्ते सपुत्रदाराः सहबंधुवर्गैः अनावृतद्वारमिवापवर्गं रामं व्रजंतं ययुरात्मकामाः ४२ सांतःपुरः सानुचरः सभार्यः शत्रु
घ्नयुक्तो भरतोनुयायात। गच्छंतमालोक्य रमासमेतं श्रीराघवं पौरजनाः समस्ताः ४३ सबालवृद्धास्तु पपुर्द्विजाग्र्याः सामान्यव
र्गाश्च समं त्रिरागोययुः। सर्वे गताः क्षत्रमुखाः प्रहृष्टा वैश्याश्च शूद्राश्च तथापरे च ४४ सुग्रीवमुख्या हरिपुंगवाश्च ऋक्षास्तथा विशुद्धा
शुभशब्दमुक्ताः नकश्चिदासीद्दुःखयुक्तो दीनोथवा बाल्यसुखेषु सक्तः ४५ आनंदरूपानुगता विरक्ताय युश्च रामं पशुभस्सबंधैः
भूतान्यदृश्यानि च यानि तत्र ये प्राणिनस्थावरजंगमाश्च ४६ साक्षात्परात्मानमनंतशक्तिं जग्मुर्विरक्ताः परमेकमीशं। नासीदयोध्या
नगरे तु जंतुः कश्चित्तदा राममनानयातः ४७ शून्यं बभूवाखिलमेव तत्र पुरं गते राजनि रामचंद्रे। ततो निदूरं नगरात्सगत्वा ददर्श नंदीं तां ह
रिनेत्रजातां ४८ ननंद रामः स्मृतपावनीतोरद्रश्च यशेषमिदं तदृस्यं। अथागतस्तत्र पितामहो महान् देवाश्च सर्वे ऋषयश्च सिद्धाः ४९

दुःखवाल्यसुखयोगाभावे हेतुः आनंदरूपानुगताः आनंदरूपं रामम् अनुगताः तदनुगमनात्। तदानंदरूपप्राप्ति गासासात्तद्योगः सर्वत्र वैराग्यं वे
तिभावः ४६ जग्मुरनुजग्मुः यो राममनाराममनयातो नानुयातस्तादृशो जंतुर्नासीदित्सर्थः ४७ राजनिगते खिलं पुरं शून्यं बभूव हरिनेत्र
जाता शरयू ४८ स्मृतं पावनं विराड्रूपमात्मनो येन सः। अशेषमिदं जगत् तद्दृस्यं ददर्श आत्मानं विराड्रूपस्मृतवानित्सर्थः ४९

अपारपारं अवधिरूपपारद्वयहीनं तादृशमपि विमानावृतमासीत् । ज्योतिर्मयेन रत्नगणप्रचुरमिव ५० ये त्रैलोक्ये पुण्यपंक्त्या स्वर्गे सर्वेभ्य
आधिक्यं प्राप्तास्ते अंबुनभः समावृतं चोपादपूरयन् ५१ परिक्रामत् पर्यक्रामत् जलोपर्यगच्छदित्यर्थः तत्र वहेतु गर्भविशेषरामनंतशक्ति
रिति ५२ हे परात्मन् यमिपुर इन जगतः सृष्टिस्थितिकर्त्ता त्वमेवेत्यर्थः त्वमेशं एकं निर्जितं त्वं ब्रह्मरूपं जानासि ५३ नन्वेवं ब्रह्मा तस्य ब्रह्मरूप

अ॰ ३

३४

विमानकोटीभिरपारपारं समावृतं खं सुरसेविताभिः रविप्रकाशाभिरभिस्फुरन्नवं ज्योतिर्मयं तत्र नभो बभूव ५० स्वपुण्यप्रकाशैर्म
हृतां महद्भिः समाहृतं पुण्यफलं तावदिष्टैः ववुश्च वाता स्वसुगंधवंतो ववर्ष वृष्टिः कुसुमावलीनां ५१ उपस्थितैरेव मरुद्गणैर्गेयगायत्स
विद्याधरकिंनरेषु गणमस्तकपद्मानां सरपज्जलं सस्पृहयापरिक्रामदनंतशक्तिः ५२ ब्रह्मा तदा प्राह कृतांजलिस्तं एवं परात्मन् परमे
श्वरस्त्वं । विष्णुः सदानंदमयोसि पूर्णो ज्ञानासि तत्त्वं निर्जनमेशमेकं ५३ तथापि दासस्य ममाखिलेश कृतं च बोभक्तपरोसि वि
ह्वन । त्वं मत्तोभिर्वै स्ववमेकमाद्यं प्रविश्य देहं परिपाहि देवान् ५४ यद्वापरो वाय दिरोचते तं प्रविश्य देहं परिपाहि नस्त्वं । त्वमेव दे
वाधिपतिश्च विष्णुर्जानंति न त्वां पुरुषा विना मां ५५ सहस्रकृत्वस्तु नमो नमस्ते प्रसीद देवेश पुनर्नमस्ते । पितामह प्रार्थनया स
सरामः पश्यत्सु देवेषु महाप्रकाशः ५६ मुहुर्मुहुश्च चक्षुः विदिवौकसां तदा बभूव चक्राद्युत अश्चतुर्भुजः शेषो बभूवेश्वर तल्पभू
तः सौमित्रिरमत्कृतभोगधारी ५७

न

स्वकमशरीरपरिग्रहो न आहत यापीति भक्तानुग्रहार्थं मायया सर्वमिदं कृतमिति भावः अतो वै स्ववं देहं प्रविश्य देवान् पाहि रक्ष ५४
परिदिति परत्वर्थः अथवायोपरो देहस्तवरोचते तं वा प्रमरेहं एवं तत्प्राभृतो जातः अत्र विश्यपाहि एवं विष्णुरूपं त्वां मां विना अन्ये पु
रुषा न जानंति ५५ एवं विष्णुस्वरूपता त्वात्मन्या प्रणमति सहस्रेति ५६ चक्षूंषि मुहुर्मुहुः सर्वं प्रभयेति शेषः एवं देहं एवं तत्प्राभृतो ना
तः अनेन विष्णुर्देहं एवं मायया द्विभुजत्वं वैशिष्ट्येन लोकदृग्गोचर आसीदिति सर्वच्चिदं भोगसर्पशरीरं पूर्वं गतो यस्ततः स्मिन्नवसरे ते
देहे न्यसिहितः ५६

रः शंखः लवणांतकः शत्रुघ्नः सीता च पुरैव लक्ष्मीरूपाऽभवत् सा पितृत्वकाले लक्ष्मीरूपेण संनिहितासीदिति शेषः हि यतो रामो विष्णुरित्यर्थः
५८ स्वर्वशरीरकेण विष्णुदेहेन ५९ नन्वेवं भगवतो विष्णुरूपप्राप्त्या वैकुंठवासः स्यात्तेन वचसमाप्तवं रामायणे सर्वकालसभावर्णने यमस
भाप्रस्तावे दाशरथी रामो यमसभायां दृष्ट इति नारदेनोक्तं न विरुध्यते इति चेत् अत्र वदामः अवतारपरिग्रहस्य हि प्रयोजनद्वयं दुष्टवधेन शि
ष्टपालनं स्वाचरणेन लोकानां धर्ममर्यादाबोधनं च एतदर्थमेव तेषां तत्तत्कर्मानुष्ठाने प्रवृत्तिरन्यथा अकामस्य भगवतः किं यज्ञाद्यनुष्ठा

बभूव स शंखचक्रधरो च दिव्यो केके पिसूर्लवणांतकश्च। सीता च लक्ष्मीरभवत्पुरैव रामो हि विष्णुः पुरुषः पुराणः ५८ सहानुजः स्व
र्वशरीरकेण बभूव तेजोमयदिव्यमूर्त्तिः। विष्णुं समासाद्य सुरेंद्रमुख्या देवाश्च सिद्धा मुनयश्च यक्षाः ५९ पितामहाद्याः परितः
परीशास्तं वेर्गृणंतः परिपूजयंतः आनंदसंप्लावितपूर्णचित्ता बभूविरे प्राप्तमनोरथास्ते ६० नराह विष्णुर्द्रुहिणं महात्मा एते हि
भक्ता ममपि चानुरक्ताः यांतं दिवं मामनुयांति सर्वे तीर्यक्शरीरा अपि पुण्ययुक्ताः ६१ वैकुंठसाम्यं परमं प्रयांतु समादिश त्वाशु
ममात्मपार्श्वं। श्रुत्वा हरेर्वाक्यमथाब्रवीत्कः सांतानिकान्यांतु विचित्रभोगान् ६२

नेन एवं च धर्मबोधनार्थं तदनुष्ठानवतः आजन्मेदृशधर्मानुष्ठानस्यामुकलोकवासः फलमिति बोधयितुं दाशरथिरामत्वप्रत्यभिज्ञापकेन
मायिकेन केनचिच्छरीरेण तल्लोके वासेनास्त्येतेः रामायणे एतदर्थाक्षयमनंतु इतिहासेषु युक्तत्वात् सर्वज्ञानां लक्ष्मीकयादीनामुत्तमा विस्तर्वा
र्थज्ञानवत्वादित्यन्यत्र विस्तरः नरेति तदा तस्मिन्समये विष्णुर्द्रुहिणं ब्रह्माणमाह मदनुगमनादेव पुण्यपुण्ययुक्तत्वानुमानं ६१ वैकुंठ
साम्यं वैकुंठसमानलोकं स्वार्थे ष्यञ् चातुर्वर्ण्यादित्वात् ह्रास्व त्वा हा एतान्ममात्मपार्श्वं समादिश त्वं तादृशलोकं प्रवेशय स्व कः ब्रह्मा सांतानिका
लोकविशेषाः ६२

मरणकाल एव नतु नतः।
तेषां लोकानामुत्तमत्वमाह मही योपरि दीप्यमानान् प्रशस्तलोकाद् ऊर्ध्वं दीप्यमानान् अपि चये पिमनुष्याल मकाल एव मरणकाल एव तुनतः। तेषां लोकानां उत्तमत्वमाह यतो पवित्रनाम रामेत्येतत् गृणन्ति वदन्तितेपि तानेव लोकान् योगिः प्राप्या
प्राणपिकराचिततत्राप्यहानतो वा अहानतएव वा शब्द एवार्थे ते पवित्रनाम रामेत्येतत् गृणन्ति वदन्ति ते पि तानेव लोकान् योगिः प्राप्या
प्राणपिकरा चितत त्राप्यहानतो वा अहानत एव वा शब्द एवार्थे ... तस्मिंश्चितं ६३ ६४ योयदृशजः सतद्रूपमेव प्रापेत्यर्थः तदा प्रभाकरमिति
न भजन्तु अनेनानन्या प्यस्त योगोंतकाले त्वन्नामस्मरणं च समरतिस्मचितं

अ॰ उ॰ न भजन्तु अनेनानन्याप्यस्त योगोंतकाले त्वन्नामस्मर्त्तांच समरतिस्मचितं ६३ ६४ योयद्दृशजः सतद्रूपमेव प्रापेत्यर्थः तदा प्रभाकरमिति

लोका न्मही योपरि दीप्यमानांस्त्वद्रूपवपुष्काः कृतपुण्यपुंनाः येवापितेराम पवित्रनामगृणंति मर्त्यालयकालएव ६३ अहानतो वा
३५ लोका न्मही योपरि दीप्यमानांस्त्वद्रूपवपुष्काः कृतपुण्यपुंनाः ... ताग्नि तत्र शाह रिराक्षसाघाः सूर्य स्वाजलंत्यक्त कलेवरास्ते ६४ प्रपेदिरे प्राक्तनमेवरू
पिभजंनीलोकांस्तानेव योगैरपि चाधिगम्यान्। ततोनि तत्र शाहरिराक्षसाघाः सूर्य स्वाजलंत्यक्तकलेवरास्ते ६४ प्रपेदिरे प्राक्तनमेवरू
पिभंजनीलोकांस्तानेव योगैरपि चाधिगम्यान्। ... ६५ ततो विमग्नासरयूजले पुनराः परित्यज्य
यं यदृशजाऋक्ष हरी श्वरास्ते। प्रभाकरं प्रापहरिप्रवीरः सुग्रीव आदित्यजवीर्यवत्वात् ६५ ततो विमग्नासरयूजले पुनराः परित्यज्य
यं यदृशजा ऋक्षहरी श्वरास्ते। प्रभाकरं प्रापहरिप्रवीरः सुग्रीव आदित्यजवीर्यवत्वात् ... ६६ तिर्यंकृप्रजों अपि रामदृग्जलेप्रविष्टा दिवमेवयाताः दि
रात दिव्यदेहं आरुह्यदिव्याभरणविमानं प्रापुस्त्रैनिकाख्यलोकान् ६६ तिर्यक्प्रजों अपि रामदृग्जले प्रविष्टा दिवमेव याताः दि
व्यदेहं आरुह्य दिव्याभरणविमानं प्रापुस्त्रैनिकाख्यलोकान् ... ६७ स्मृत्वाहरिं लोकगुरुं परेशं स्वाजलं स्वर्गमवापुरंजे एतावदेवोत सा
दृश्यवोजानपदाश्च लोकारामं समालोक्य विमुक्तसंगाः ६७ स्मृत्वा हरिं लोकगुरुं परेशं ... दिने दिने पापचयं प्रकुर्व
र माह शंभुः श्रीरामचंद्रस्य कथावशेषं ६८ यः पारमप्यत्र परेत्सपापाद्विमुच्यते जन्मसहस्रजातात्। दिने दिने पापचयं प्रकुर्व
रमाह शंभुः श्रीरामचंद्रस्य कथावशेषं ६८ यः ... सर्वाघचयः प्रयातिरामस्य सालोक्यमनन्यलभ्यं। आख्यानमेतद्रघुनायकस्य कै
म नपठन्नरः श्लोकमपीह भक्त्या ६९ विमुक्तसर्वाघचयः प्रयाति रामस्य सालोक्यमनन्यलभ्यं। आख्यानमेतद्रघुनायकस्य कै
तं पुरराघवचोदितेन ७०

संतनिकाख्येसत्र्यत्यर्थः ६५ संतनिकाख्येसत्रऋक्ष आर्षः ६६ रामदृशः भवावदृष्ट्या स्त्रीरासर्व
आदित्यजवीर्यवत्वात् आदित्यहेतुजवीर्योत्पन्नत्वादित्यर्थः ६५ संतनिकाख्ये सत्र ऋक्ष आर्षः ६६ रामदृशः भवावदृष्ट्या स्त्रीरासर्व
श्रियं ... ६७ अजः शीघ्रं ६८ अयरामायणपाठफलमाह। यदति। नयापापं कुर्वन्नेवरामायणश्लोकम
पापाः विमुक्तसंगाः मृत्वा तिशेषः ६७ अजः शीघ्रं ६८ अयरामायणपाठफलमाह। यदति। न यापापं कुर्वन्नेव रामायणश्लोकम
पापाः विमुक्तसंगामृत्वा तिशेषः ६७ अजः शीघ्रं ६८ ... रामस्य सालोक्यं प्रयाति राघवचोदितेन। अन्तर्यामिविधया रघुनाथमं
पिपठन् विमुक्तसर्वपापः रामस्य सालोक्यं प्रयाति राघवचोदितेन। अन्तर्यामि विधया रघुनाथमं

अ० पु०
॥३६॥

इदमध्यात्मकं श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते। अपुत्रः पुत्रमाप्नोति धनधान्यसुतान्वितः॥ यं यं चिंतयते कामं तं तं प्राप्नो-
ति संशयः॥७४॥ नरो वा पुरुषो वापि शुचिः प्रयतमानसः। अध्यात्मके श्रुते धीते ब्राह्मणान्पायसा-
दिभिः। भोजयेद्भक्त्या गोस्वर्णदानतः तोषयेन्नृप॥ ब्राह्मणेषु च तुष्टेषु तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः। ब्रह्माविष्णु-
स्तथा रुद्रः को देवगणास्तथा॥ भूतानि मुनयो देव्यस्तथा पितृगणाश्च ये॥ वाचकः पूजयेद्भक्त्या
वस्त्रान्नैः स्वर्णभूषणैः। विष्णुपुणस्तु कपिला देया वै जपपारगे॥७८॥ कांस्यदोहो रौप्यखुरा स्वर्णशृंग-
विभूषणा॥ रामस्य परितोषार्थं दद्यादेनां द्विजातये॥ व्यासनग्रहदेयं सर्वोपस्करसंयुतं॥ वा-
चकं पूजयेत्तेनानुसन्ध्येपर्कल्पभवाप्नुयात्॥ महेश्वरेणाभिहितं विश्वस्य श्रृणु तु रामं परितोषमेति॥
रामायणं काव्यमनंतमस्ति श्रीनीलकरेणाभिहितं नवान्ये॥ नतस्य पाठेष्येः शृणुयात्सपापैर्विमु-
च्यते जन्मशताद्भवेभ्यः॥८२॥ अध्यात्मरामं पठतश्च नित्यं श्रोतुश्च पश्चात् लिखितश्च रामः
॥अतिप्रसीदश्च सदा समीपे सीतासमेतः श्रियमातनोति॥८३॥ रामायणं जनमनोहरमादि-
काव्यं ब्रह्मादिभिः सुरवरैरपि पूजितं च॥ श्रद्धान्वितः शृणुयात्पठतीह नित्यं विष्णोः प्रयाति स-
दनं स विशुद्धदेहः॥ इती श्रीब्रह्मांडपुराणे अध्यात्मरामायणे उत्तरकांडे श्रीउमामहेश्वरसं-
वादे नवमः सर्गः समाप्तोयं ग्रंथः॥ शुभं भवतु॥ इदं पुस्तकं पुरुषोत्तम नट कवलमकारस्यसतं।

॥३६॥
॥५८॥

[OrderDescription]
,CREATED=14.07.20 11:29
,TRANSFERRED=2020/07/14 at 11:39:52
,PAGES=73
,TYPE=STD
,NAME=S0003308
,Book Name=M-2705-ADHYATAM RAMAYAN UTTARKAND
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF

FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF

FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF

FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,